

\* भाग 2 रा \*

आदि प्रभूची प्रयोगशाळा । परी अगोचर दृष्टि सृष्टिला ॥  
काल आज वा उद्या न तेथे । अनादि गुणनिधि नाव तयाते ॥  
जीव आणि जड पदार्थ दोन्ही । परस्पराच्या गुणी गुंतूनी ॥  
वाढविती जन प्रपंच जगती । परमात्म्याची घडे विस्मृती ॥ 1

आदिजिनांनी आपल्या कैमल्याच्या प्राप्तीनंतर सर्वजनांच्या कल्याणासाठी उपदेश दिला. प्रभूच्या उपदेशासाठी इंद्राने समवशरणाची सर्वोत्तम व्यवस्था केली. प्रभूच्या उपदेशासाठी केलेली ही समवशरणाची रचना लोकोत्तर होती. देव-देवता, स्त्री-पुरुष, साधु-साध्वी, पशु-प्राणी सान्यांना सभेत बसण्याची व्यवस्था. सुंदर व आकर्षक प्रवेश द्वारे. ती ही रत्नमाणकांनी सजविलेली. एका सुंदी देवनिर्मिती कमलावर प्रभूची दिव्य मूर्ती विलसत होती आणि प्रभू आपल्या जीवनाचे रहस्य सांगत होते.

परमात्म्याची जया न ओळख । जगी तयांना मिळेल कां सुख ॥  
प्रपंचात सुख मानुन जगणे । आत्मसुखाला जगिं आंचवणे ॥  
जन्म घेति ते वृथा मराया । पूर्वजन्मिचे पुण्य हराया ॥ 2  
पूर्वजन्मिचे सुकृत काही । म्हणुनि मानवी जन्म आम्हाही ॥  
आज जन्मलो उद्या जन्मती । किती जन्मले तया न गणती ॥  
अंकगणित ते नकोच आता । परमात्म्याचे प्रेम प्रगटता ॥ 3

प्रभूचे जीवन ही एक आश्चर्यकारक प्रयोगशाळाच होती. नवीन नवीन प्रश्न आणि त्यांचा शोध-बोध घेण्या-देण्याचे कार्य तिथे चाले. जीवन जसे कालबद्ध व वर्तमान-भूत-भविष्यात जगते, तसे ते दिक्कालातीतही आहे. काळ जिथे थांबतो, जिथे जीवन-मरण नाही असेही जीवन आहे. ते जीवन नित्य आहे. ते नष्ट होत नाही. परमात्म्याच्या परमस्पर्शाने शाश्वतपणाचे अहेव लेणे ते लेवून असते. विश्वातील जीवजडांचा जो संयोग आहे, त्यामुळेच इतकी विविधता, इतकी अनेकरूपता विश्वात दिसून येते. गुणाकाराच्या श्रेणीने वैविध्य वाढत जाते. जीव-जडाचे अनादि नाते कसे जुळून आले, ते अलग-विलग कसे होते याचे यथार्थ दर्शन प्रभू घडवीत होते. आत्म्याची परम अवस्था असलेले परमात्मपद स्वतःच्या अस्तित्वाने ते जाणवून देत होते. प्रपंच आणि परमार्थ या दोन बिंदूतील अंतर ते दर्शवीत होते. प्रपंचातील आत्मविस्मृती हाच दुःखाचा मार्ग व

आत्मरती, आत्म-दर्शन हाच सुखाचा मार्ग आहे. द्वैतातील जीवन, संघर्षाचे जीवन हे खरे जीवन नाही. मृत्यु म्हणजे एका जीवनाचा नाश. परंतु आत्मा जेव्हा परमात्मा होतो तेव्हा तो मृत्युंजय असतो. नित्य, अंतर जीवनाचा साक्षात्कार तिथे घडतो. सूर्याला जसा अंधार ठाऊक नाही, तसा परमात्म्याला मृत्यु ठाऊक नाही. आत्म्याच्या अमरपणाची जाण हाच जीवनाचा खरा बोध मानवाच्या आत्म्यातील वेगवेगळ्या शक्ती अज्ञानाने, मोहाने, लोभाने, अधोगामी होतात. हेच पाप. पाप आणि पुण्य या दोन्ही प्रवृत्ती प्रपंच वाढवितात. म्हणूनच त्याच्या पलीकडचे जीवन शोधण्याचा मार्ग हाच खरा मार्ग आहे. जन्म व मरण म्हणजे या पाप-पुण्याचाच जमाखर्च आहे.

जीव जन्मला जरा-मरणही । असे जयाला कळुनि सर्वही ॥  
 का न प्रभूला शरण जाति नर । पूर्व जन्मिचे पाप भयंकर ॥ 4  
 शत वर्षांचे आयु जीवनी । करील तो किति पाप पुण्य जनिं ॥  
 जन्मताच का पाप प्रकृती । जन्मताच का आत्मविस्मृती ॥  
 असुनि विलास विरक्त होती । जगजेत्यांना शरण आणिती ॥  
 जे शरणागत तथा तारिते । परमात्म्यांचे प्रेम प्रगटते ॥ 5

माणूस पुनः पुन्हा जन्म घेतो. मानव जन्म पुण्यकर्मांनी मिळतो तो मिळाला की मानव पुनः पापाचा कर्दमात लोळतो. तो आत्मा मानीत नाही. परमात्मा जाणत नाही. परमात्मा म्हणजे प्रेम, परमात्मा म्हणजे करुणा-अहिंसा. पण माणूस त्या परमात्म्याला शरण जात नाही. कमी जास्त शंभर वर्षांचे आयुष्य मिळूनहि सारे जीवन भोग-विलासात घालवितात. पाप-पुण्याच्या हिशोबातच सारे आयुष्य संपून जाते. पण आत्मविजेते पुरुष विलासातूनहि विरक्त होऊन जगतात. शील संपन्नतेने जगतात. शरणागतांचा उध्दार करुन त्या परमात्म्याच्या प्रेमास पात्र ठरतात.

परमात्म्याचे प्रेम जीवनी । म्हणुनि जिवाला नवजीवन जनिं ॥  
 प्रेम निर्मिते जगात जीवन । श्री भरतेश्वर पुण्यपरायण ॥ 6

आदिनाथाचा सुपुत्र भरतेश्वर देखील असाच. हृदयात नित्य परतात्मा जागा. नवीनतेच्या प्रत्येक क्षणीआत्मस्मृतीत जागा. झोपेतहि जागा. आत्म्यावरील अतिदृढ श्रद्धाच त्याची खऱ्या अर्थाने सहचारिणी. त्या आत्म्यावरील श्रद्धेनेच प्रेममय जीवनाला आधार-आकार मिळतो. सारे पुण्य त्या आत्मश्रद्धेच्या चरणी समर्पित असते.

चक्रवर्ति श्री भरतेशाची । महा प्रतापी प्रजापतीची ॥

दे दिनचर्या प्रगट प्रेरणा । मंत्रि महाजन प्रजाजनांना ॥  
महामंत्रि ये करि अभिवादन । म्हणे धन्य तू तव अनुशासन ॥  
प्रजा नांदते सुखात सारी । तुझ्या कृपेचे छत्र शिरावरि ॥  
प्रजाजनांची एक मनिषा । श्रवण करी रे प्रताप-पुरुषा ॥ 7

अशा भरतेश्वराची राज्य करण्याची पध्दतीच आगळी-वेगळी सारे राज्य जणु प्रजाजन चालवितात अशी ती रीत. भरतेश्वर केवळ साक्षी. मंत्री, महामंत्री, सेनापती सारे केवळ त्या प्रजाजनांचे साक्षी. बळाचे अनुशासन नव्हे तर आत्मानुशासन. हीच जिनप्रणीत लोकशासनाची रीत. चांगले, वाईट जे स्वीकारायचे ते प्रजेने नाकारायचे ते प्रजेने.

प्रजा सुखी तर राज्य सुखी हे । सुख-संवाद ध्येय तुझे हे ॥  
शत खंडामधिं किती तरी जन । तयाहि लाभो तव अनुशासन ॥ 8

नित्य भरणाऱ्या राजदरबारात मंत्री, महामंत्र्यांच्या सहवासात एकच मनीषा, एकच अंतिम इच्छा त्या भरतेश्वराच्या हृदयात भरुन असायची, ती म्हणजे प्रजा सुखी, तर राज्य सुखी, प्रजा संपन्न, तर राज्य संपन्न. हाच राजा आणि प्रजा मधील सुख-संवाद. भरतेश्वराची शासन करण्याची राज्य करण्याची ही पध्दती अनेकांनी आपणहून स्वीकारली होती.

अनुशासन गुण लोक-संग्रही । लोक-शक्ति दे मनास ग्वाही ॥  
पुण्यबळाने पाप नासते । घोरोघरी चैतन्य हासते ॥  
मूर्तिमंत चैतन्य इथे तू । चक्रवर्ति तू प्रजापती तू ॥  
धर्ममार्ग तव प्रभावशाली । पडो तयाची प्रभा भूतली ॥ 9

आत्मानुशासन म्हणजे जनतेने स्वतःसाठी, समाजसुखासाठी आपणहून स्वीकारलेल्या मर्यादा. शरीर आणि भोग यांच्या आसक्तीपेक्षा, त्याच्या निरास करुन आत्मनिर्भर जीवनाचा स्वीकार करणे म्हणजे खरे आत्मानुशासन. अनुशासनाचे मार्ग वेगवेगळे असतील पण उद्दिष्ट-ध्येय एक आत्मानुरंजन-आत्माद्वारे किंवा आत्मनिष्ठजीवन या जीवनाने लोकांत एक नवीनउत्साह, नवे चैतन्य, उभदवते. त्या चैतन्याच्या जागृतीने पापात्मक आचाराचा मागमूसही राहात नाही. सारे मंत्री भरतेश्वराला हीच विनंती करीत की, /भरतेश्वरा, तुझ्या राज्याची ही रीत खरोखरच अपूर्व आहे. तू खरा प्रजापती आहेस. धर्माचा मार्गदर्शक आहेस. धर्मध्वजेचा तू भाग्य-संरक्षक आहेस. तुझ्या या विचारांची प्रभा सर्वत्र पसरायची. सारे भूमंडळ त्याने प्रकाशमान व्हावे. व

ये संरक्षण मंत्रिमहाजन । प्रसन्नचित्ते करि अभिवादन ॥  
म्हणे नरेशा नवल वर्तले । शस्त्रसंग्रही चक्रप्रगटले ॥  
चक्रवर्तिचे चक्रसुदर्शन । करो जगाचे सदैव रक्षण ॥ 10

इतक्यात राज्यसभेत देशाचे संरक्षण मंत्री येतात. त्यांनी श्री भरतेश्वराला प्रेमाने व आदराने वंदन केले. ते म्हणाले, /महाराज, आपला विजय असो. आज परमभाग्याचा दिवस आहे. आपल्या आयुधशाळेत चक्ररत्नाची प्राप्ती झाली आहे. जो चक्रवर्ती होईल अशाच्या पुण्योदयानेच चक्ररत्न निर्मित होते. आपण षट्खंडाचे चक्रवर्ती होणार आहात. या चक्रने आपण सर्व विश्वाचे पालन करावे, असा संकेत दिसतो.४

शस्त्रसंग्रही चक्रसुदर्शन । सभेत दुसरे घडे नवल पण ॥  
पुत्रप्राप्तिची प्रसन्न वार्ता । वदे दूत ती ऐकुनि जनता ॥  
गाठ लागली नाचू लागली । जय जयकारे गर्जु लागली ॥ 11

इतक्यात दुसरा एक दूत सभेत उपस्थित झाला. तो नम्रपणे महाराजांना वंदन करुन म्हणाला, /महाराज,आपणाला एक आनंदाची वार्ता आहे. आपण पिताजी झालात. आपणाला पुत्रप्राप्ती झाली आहे. आपण भाग्यवान आहात. राजकुमार आणि माता दोन्हीही सुखरूप आहेत.व्साारी सभा आनंदाने नाचू लागली. सर्वत्र महाराज भरतेश्वराचा जयजयकार होऊ लागला. अयोध्या नगरीतील प्रजाजनांनी घरोघरी उत्सव साजरा करायला सुरवात केली. स्त्रियांनी मंगल गीते गायली.

अजि मंगल दिन प्रसन्न वेला । प्रभा फाकली पूर्व दिशेला ॥  
रविराजाची मूर्ति रथावरि । सृष्टि तयाला अभिवादन करि ॥  
पुष्पवेलिवर हास्य उमलले । त्या हास्यातुनि गंध दरवळे ॥  
कोकिल कूजन मयूर नर्तन । मंगल गीते गृहागृहातुन ॥  
शुचिर्भूत स्त्री-पुरुष मंदिरी । प्रभुरायाचा नाम गजर करि ॥  
चक्रवर्तिच्या नव पुत्राचा । जन्म दिवस हा आनंदाचा ॥ 12

आजचा दिवस सर्व नगराला भाग्याचा ठरला. प्रातःकाळी, सुर्योदयाच्या वेळी, प्रसन्न प्रभाती, रविराजाचा रथ आकाशात जणु नव्या बालकाचे मुखदर्शन करायला वरवर येत होता. साऱ्या सृष्टीने जणु आपल्या फळाफुलांच्या सुंदर नेत्रांनी हा जन्मोत्सव पाहिला. हास्याचे आणि

मांगल्याचे दिव्य फवारे आसमंतात भरुन भरुन उडू लागले. कोकिळेचे कूंजन, मयुरांचे नर्तन सुरु झाले. राजकु माराचे मुख पाहण्यासाठी, मातेचे अभिनंदन करण्यासाठी स्त्री-पुरषांची एकच गर्दी उसळली.

चक्रवर्ति नृप आणि प्रजाजन । प्रजा पुत्रवत् धर्म सनातन ॥  
गृह संसारी धर्म नांदतो । प्रजाजनांना पुलकित करितो ॥  
प्रजापतीचा पुत्र पहाया । माय पित्याचे दर्शन घ्याया ॥  
उधळूनि सुमने राजकुलावरी । प्रजा आपुले प्रेम प्रगट करि ॥13

पुत्र जन्म ही संसारी जीवनाची एक अत्यंत प्रसन्न व आल्हाददायक घटना. हा उत्सव म्हणजे गृह-धर्माचा एक अविभाज्य भाग. गृहधर्म असेल तरच खरा धर्म अवतरतो. धर्मानेच राजा आणि प्रजा यांचे जीवन देव-दुर्लभ बनते. या उत्सवासाठी, नागरिकांनी आपले प्रेम दर्शविण्यासाठी नानातऱ्हेची फुले आणि फळे बालकाला अर्पण केली.

प्रसन्न सुंदर शकुन चांगला । राजकुलासह हर्ष प्रजेला ॥  
प्रजाजनाते नमुनि अंतरी । ये भरतेश्वर राजमंदिरी ॥ 14

श्री भरतेश्वर या वार्तेने प्रसन्न झाले. पितृत्व लाभ हा कुल आणि समाज यांचा धारक, हा शुभ शकुन मानून भरताने आपल्या पित्याला मनातून वंदन केले. परमात्मा झालेले वृषभ हेच जीवन साफल्याचे प्रतीक. त्या अर्हत् प्रभू आदीश्वराचे चिंतन, स्मरण आणि वंदन किती कल्याणकारी असते, हे भरतेश्वराला अनुभवाने माहित झाले होते. परमात्म्याला सर्वस्व समर्पण करणारे भरतेश्वर हे पाहिले भक्त. सर्व सुखःदुखात समत्वाची भावना जपणारे एक कुशल पुरुषोत्तम म्हणून भरतेश्वराचा लौकिक. भ. ऋषभेश्वरांचा खराखुरा वारसदार, प्रगतप्रज्ञ, महापुरुषाचे सुंदर रूप म्हणजे भरतेश्वर ते पुत्र-मुख पहायला राजमंदिरांत प्रविष्ट झाले.

प्रपंचातल्या या प्रेमाचे फळ । राजकुलाचे भविष्य उज्वल ॥  
राजपत्नी ती कुशीत घेते । दे दर्शन सुख भरतेशाते ॥ 15  
राजपत्नि तूं राजपुत्र हा ॥ राज कुलातिल दीप नवा हा ॥  
पुण्यशील कुलवेल आमुची । गुण सुमनाने फुलवायाची ॥  
आज मुलाची माय जाहलिस । आत्मसुखाने अति मोहरलिस ॥  
हृद्गत माझे तुलाच ठावे । तुझ्या सुखाने सौख्य दुणावे ॥

पायगुणी हा पुत्र आपुला । दे नवजीवन लाख जिवाला ॥ 16

प्रपंचातील प्रेमाला आलेले सुकृतफळ म्हणजे पुत्र-प्राप्ती. प्रजेचे, राज्याचे सुकृत म्हणजे राजकुमाराचा जन्म. पुत्राचे सुंदर मुखकमल पाहून भरतेश्वर खुष झाले. भरतेश्वराने हलक्या, मऊ हाताने पुत्राच्या दोन्ही गालांना कुरवाळले. कपाळाचे चुंबन घेतले. ते म्हणाले, /भाग्यवंती, तू राजपत्नी वहा कुलदीपक आपल्या इक्ष्वाकु वेलीला आणले हे सुंदर पुष्प आहे. अनेक गुण समूहाच्या सौरभाने या पुष्पाने आपल्या सुवासाने सारे आसमंत भारून टाकावे अशीच आपल्या कुळची रीत आहे. तू आमृतसुखाच्या महानतेला अनुभवलेस. तशी तू मातृसुखाने सुखावलीस. तू धन्य आहेस. आपल्या दोघांच्या रहस्यमय जीवनाचे हे प्रकटरूप आहे. अत्यंत भाग्यवान अशा पुत्राला जन्म देऊन तू मलाच नव्हे तर भरतवर्षाला नवजीवन दिले आहेस. व

सुखी जीव जो सुखास वितरी । म्हणुनि प्रपंच गमत माधुरी ॥  
तू आणिक मी आपण झालो । आपूलाच हा म्हणुनि म्हणालो ॥  
हास्य तुझे हे हास्यहिं माझे । बाल मुखावर पहा विराजे ॥ 17

प्रिये, खरा सुखी तोच जो अखिल ब्रह्मांडाला सुखी करतो. हीच प्रपंचातील खरी माधुरी आहे. प्रेमपूर्तीचा हाच तर पुरावा आहे. आपल्या दोघांच्या मांगल्यमय मीलनाचा, हास्याचा, पावित्र्याचा ठसा या बालकाच्या कमळासारख्या गालावर उमटलेला आहे. आपल्या दोघांचे तेजोमय जीवनाचा ठसा त्याचा कोवळ्या ओठावर उमटलेला आहे.

बालराज हा तुझा आमुचा । बालराज हा सर्व प्रजेचा ॥  
बोल लाडक्या तुझा पिता मी । उद्या जायचा रणसंग्रामी ॥  
राजपुत्रा तू दे मज आज्ञा । जिंकिन जग मी धर्म-प्रतिज्ञा ॥ 18

मग ते बालकाला उद्देशून म्हणाले, /हे प्रिय राजकुमारा, तू केवळ माझा किंवा हिचा नाहीस. सान्या प्रजाजनाचा भावी हितकर्ताही आहेस. तुझ्या जन्माबरोबर चक्रवर्ती होण्याची माझी पुण्याई मला रणांगणाकडे नेत आहे. षट्खंडाचे राज्य जिंकून मी चक्रवर्ती व्हावे हा जणु विधी संकेत आहे. मला आता तुझी परवानगी हवी आहे. या सुकोमल हातांनी मला स्पर्शून तू मला परवानगी दे. व

वीरस्नुषा मी वीर कन्यका । वीर पत्नि मी वीर बालका ॥  
जन्म देऊनी कृतार्थ झाले । प्रपंच धर्मी पुण्य जोडिले ॥  
प्रजापतीचा धर्म आढवे । प्रजापतीचे कर्म आढवे ॥

धर्म कर्म रत तुम्हिं रणसुंदर । विजयश्रीचे छत्र तुम्हावर ॥

म्हणुनि कामिनी सबाष्प नेत्रे । भरतेशाला तिलक लाविते ॥ 19

बालकाच्या आईच्या नेत्रांतून तेज ओसंडू लागले. ती म्हणाली, /नाथ मी वृषभनाथांची सून आहे. आपली धर्मपत्नी आहे, या बालकाची माता आहे. वीरत्व ही आपल्या कुळाची पताका आहे. या बालकाच्या रूपाने माझे गृहस्थीजीवन कृतार्थ झाले आहे. प्रजापती भगवान ऋषभांचे स्मरण या समयी होणे अपरिहार्य आहे. गृहस्थांनी पुण्यकर्मांनी जगावे. धर्मकार्यात सदैव पुढाकार घ्यावा. क्षत्रियांनी क्षात्र तेजाचा विस्मरण घडू देऊ नये, हा प्रभूंचा धर्म. त्या क्षत्रियधर्माचे तुम्ही उद्गाते. विजयश्रीचे छत्र तुमच्या मस्तकी सदैव डोलत राहिल याची मला खात्री आहे, असे म्हणून सुहास्य वदनाने तिने भरतेश्वरांना कुं कुम-तिलक लावला.

म्हणे माय ती श्रीभरतेशा । धन्य कुलातिल सुधन्य पुरुषा ॥

तुझ्या पित्यासह पितृकुलाची । कीर्ती गाजते जगात साची ॥

पोर सानुले सून लाडके । तुझ्या वैभवे मीहि पण सुखी ॥

जन संसारी गृह धन आशा । करी कालगति अजब तमाशा ॥

पाप कुणाचे कुणा बाधते । राज्य-प्रपंची युध्द प्रगटते ॥

राजधर्म तव मलाहि ठावा । महा-दुष्ट जन नष्ट करावा ॥

दुर्जन-दण्डन जगिं रण-नीति । नीतिनिपुण तूं धन्य प्रजापति ॥

सदैव इच्छित माय मुलास्तव । चिरंजीव हो जगि विजयीभव ॥ 20

तीम्हणाली, /हे कुल पुरुषोत्तमा, तू धन्य आहेस. पितामह आदिश्वरांची कीर्ती त्रिलोकात गाजत आहे, आता आपल्या षट्खंड जिंकण्याच्या इच्छेने आपली देखील कीर्ती जगात नांदेल. ही पृथ्वी आपल्या नांवाने सुशोभित होईल. श्री भरतेश्वराच्या मातेनेही भरताचे कौतुक केले, ती म्हणाली, प्रिय बालका, हे लहानसे मूल जसे प्रिय तशी माझी ही सूनही मला अत्यंत प्रिय आहे. तुझ्या वैभवाने मी तृप्त झाले आहे./

पण संसार म्हणजे आशा-निराशेचा लपंडाव आहे. हे हवे,ते हवे हा हव्यासच मानवाला सुखानें राहु देत नाही. आशा, आकांक्षा व महत्त्वाकांक्षा मानवाला गप्प बसू देत नाही. एकाच्या पापाचा संसर्ग दुसऱ्यास पोहचतो, तसे एकाचे पुण्य ही दुसऱ्यांना अनेकांना सुखवून जाते हीच तर संसाराची अजब रीत आहे. परंतु एकदा राजधर्म स्वीकारला तर सुष्टांचे पालन व दृष्टांचा संहार करावाच लागतो. तोच तर क्षत्रियांचा धर्म आहे. हा धर्म तू चांगला जाणतोस. आणी तुझ्या

सर्व कार्यात माझे कृपेचे छत्र तुझ्या शिरी सतत राहिल. तू चिरंजीव होशील, विजयी होशील, हा माझा तुला पवित्र आशिर्वाद आहे.व

म्हणे प्रजापति प्रजाजनांनो । धर्म कर्म रत रण मर्दानो ॥  
विजया-दशमी आज पातली । सृष्टि सुंदर पहा हासली ॥  
फुललेली किती बहरुनि आल्या । नम्र होउनी बोलु लागल्या ॥  
पर्वत नटले किति मोदाने । नयन मनोहर रवि तेजाने ॥  
तुडम्बले किती नद्या सरोवर । कृपा प्रभूची तुम्हा आम्हावर ॥ 21

त्यानंतर भरतेश्वराने विजय यात्रेला निघण्याची तयारी केली. तो प्रजेला उद्देशुन म्हणाला, धर्मकार्यात जे रंगले आहेत, स्वीकृत कार्यात ते मग्न झालेले आहेत, त्यांनी आपला धर्म न सोडता निष्काम कर्म करीत रहावे. विजया दशमीच्या सुंदर मुहूर्तावर विजय यात्रेला आम्ही निघणार आहोत. वर्षा ऋतुमुळे सारी वनश्री नटलेली आहे. नद्या-निर्झर वाहात आहेत. वृक्षवल्लरींनी हिरवे शालू घातले आहेत. सारे वातावरण चैतन्याने भारून गेलेले आहे. पावसाळ्याने मयूरमत्त होऊन नाचतात. पण वर्षा ऋतु संपला की ते मनांतून दुःखी होतात. उलट हंसाना शरदऋतूत आनंद होतो. एक ऋतू एकाला सुखावतो तर दुसऱ्याला दुःख देतो, ही जी विषमस्थिती आहे, तीच दुःखाला कारणीभूत होते./

शरद् ऋतूमधि हंस सुखावति । परी मयुर का दुःखित होती ॥  
इथे एक तर दुजे तिथे ते । हेच द्वैत जगि युध्द निर्मिते ॥ 22

अहंकार हा एक अत्यंत तामसी गुण आहे. मी-आणि तू हे द्वैतच मुळी तामस - प्रवृत्तीचे आहे. यातूनच दुःखाचा जन्म होतो. परस्पर प्रेम, जिद्दाळा, सौहार्द, सहकार्य त्या अहंकाराने लयाला जातात. मानवी जीवन कलंकित करायला ही तामसी द्वैत-बुद्धीच कारणीभूत होते. वात्सल्य जसा कुटुंबाचा पायाभूत गुण आहेत. तसा परस्पर प्रेम व सहकार्य हे समाजाचे पायाभूत गुण आहेत. सारा समाज एक आहे, सारी मानव जात एक आहे, अशा भावनेने एक संघटन झाले तर विश्व सुखी झाल्याशिवाय राहात नाही. सारी दुःखे मी-तू च्या अहंकारात व द्वेषात सामावलेली आहेत. सारे विश्व म्हणजे मी व मी विश्वाचा एक घटक अशी प्रेमाची भावना झाली तर सुखाचा मार्ग इथेच आहे. /दुःख निवारण व सुख संवर्धन/ हेच तर राज्याचे प्रमुख कर्तव्य आहे. जी राजवट, जो राजा, जी राज्यपध्दती हे करीत नाही ती नष्ट झाल्याशिवाय राहात नाही.



सामन्त जर स्वार्थी निघाले, लोभी निघाले, तर युध्द-दुंदुभी वाजत राहातात. रणांगणात रक्त सांडावे लागते. त्याचे दुःख स्त्रियांना व बालकांना जन्मभर भोगावे लागते. अशा युध्दातून शिल्लक राहिलेला समाज वैफल्याने, चिंतेने ग्रासून जातो. ही मोठी सामाजीक आपत्तीच होय.

अशा क्रूर सामंतशाहीला, त्यांच्या आक्रमणाला तोंड दिले नाही तर ती दुर्बलता ठरते. दुर्बलता, बोटचपेपणा ही मानवी जीवनाला लागलेली कीड आहे. स्वर्गाचा नरक बनवणारी आहे. म्हणून दुर्जनांचा उच्छेक करणे, हे पाप नव्हे. तो समाज रक्षणाचा उत्तम मार्ग आहे. पुण्यात्मक कार्य आहे. तो मार्ग न्यायाचा म्हणूनच ते धर्मयुध्द आहे.

मी आणिक तू द्वैत तामसी । दे तामसी गुण दुःख जिवासी ॥  
जिवा जिवा मधि नसे जिह्वाळा । करी कलंकित जगि मानवतेला ॥  
जगि मानवता कुटुंब वत्सल । वात्सलते मधि संघटना बल ॥  
संघटनेचे राज्य भूवरी । कुणी न राजा कुणी भिकारी ॥  
सर्व सारखे सर्व सुखी ते । उणे न लेखिति कुणी कुणाते ॥  
एक दुजाचा नित सहकारी । आत्म स्फुर्तिने दुःख निवारी । ।  
दुःख निवारण सुख संवर्धन । संघटनेचे प्रसन्न दर्शन ॥  
दर्शन सुख हे देउ जगाला । जगातल्या या जिवाजिवाला ॥ 23

या प्रकारच्या धर्मयुध्दाचा स्वीकार समाजाने व राष्ट्राने केलाच पाहिजे. ही एक समर-संस्कृती आहे. शत्रू विषयी प्रेम राखून ही युध्द करता येते. कारण रण-मर्दाना स्वार्थ नसतो. मृत्युला जिंकूनच ते युध्दात उतरतात. यशाचे खरे सुख प्रजाच मिळविते. स्वातंत्र्य संग्रामात जे वीरमरण स्वीकारतात त्यांना तर युध्दोत्तर सुखाचा कांहीच फायदा मिळत नाही. म्हणून खरे वीराग्रणी, शूर योध्दे प्रजेच्या सुखात व्यत्यय आणणाऱ्यांचा निःपात करतात. हेच राजनीतीचे खरे अनुशासन आहे.

विश्व-कुटुंबी राज्य आपुले । अम्ही जाणतो कोण कोठले ॥  
कोण आपुला कोण परा वा । केविं दुजा तो दूर करावा ॥  
सामन्तादिक समाज कंटक । नेती प्रजेचे हिराऊनि सुख ॥  
प्रजा असावी सुखि संसारी । जो न प्रजेचे दुःख निवारी ॥  
तो नच राजा ती न राजवट । तिथे युध्द जरि प्रयत्न दुर्घट ॥ 24  
युध्द दुंदुभी पहा वाजते । तुम्हा आम्हाला रणी बाहते ॥

सामन्तांचा स्वार्थ अनावर । करी आक्रमण प्रजाजनावर ॥  
 असे आक्रमण जे न वारिती । प्रजाजनातील दुर्बलता ती ॥ 25  
 दुर्बलता जगि पाप भयानक । करि स्वर्गाचा नरक अचानक ॥  
 जरी जगामधि सज्जन दुर्जन । नच नरकातिल किडे कुणी पण ॥  
 दुर्जनदण्डन पाप नव्हे ते । पुण्यमार्ग तो धर्म युध्द ते ॥ 26  
 समाज सन्मुख समर संस्कृ ती । प्रेम पराक्रम आत्म-जागृती ॥  
 रणमर्दामधि स्वार्थ कोटला । प्राप्ति यशाची प्रजा जनाला ॥  
 प्रजा सुखी तर राज्य सुखी हे । सुख-संवादी विश्वसूत्र हे ॥  
 सुखात व्यत्यय कुणी आणिती । असोत कुणी ते पाप प्रकृती ॥  
 तिथे आपपर भेद असेना । राजदण्ड करि शासन त्यांना ॥  
 धर्म कर्म रत हे अनुशासन । म्हणे गाजवा अम्हा रणांगण ॥ 27  
 शस्त्रधारि या अस्त्रधारि या । अनुशासन प्रिय कर्मचारि या ॥  
 हत्यार करि वा करी लेखणी । सैनिक सारे राजकारणी ॥  
 धनिक श्रमीक या शेतकरीही । अन्न वस्त्र धन धान्य संग्रही ॥  
 ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र ते । समाज सेवक कर्म कुशल ते ॥  
 कर्म कुशलता अति सुविचारी । जिवा जिवाचे दुःख निवारी ॥  
 कलावंत या साधु संत या । जिवा जिवाचे दुःख हराया ॥  
 कुणि धन्वंतरि परिचर्या प्रिय । बंधु भगिनि या तुम्हा न मुळी भय ॥  
 भय मरणाचे मरे रणांगणि । उरे कीर्ति जगि जगन्मोहिनी ॥ 28

अशा या धर्म-युद्धासाठी साऱ्यांना आवाहन आहे. साऱ्यांना निमंत्रण आहे. शस्त्रधारी, अस्त्रधारी, कर्मचारी यांना निमंत्रण, तसेच ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांनाही निमंत्रण. धनिक, श्रमिक, कर्म-कुशल, कलावंत यांनाही या धर्म युद्धाचे निमंत्रण आहे. कारण युध्द हे साऱ्यांनी, साऱ्यांच्याच कल्याणासाठी लढायचे आहे. समरांगणांत मृत्युचे भयच नसते. समाज व देश रक्षणासाठी सर्वांचेच सहकार्य हवे. तरच ते प्रजाजनाचे युध्द ठरते.

युध्द पर्वणी नव्हे क्रूरता । समाजसन्मुख सावधानता ॥  
 सत्य अहिंसा प्रेम तिथे पण । आदि अंति तो सावधान गुण ॥  
 सावधान गुण धर्म ईश्वरी । ऐश्वर्याचे राज्य जगावरि ॥

त्या राज्यातिल अम्ही सर्वजण । कितीक सज्जन कितीक दुर्जन ॥

दुर्जन गांजिति दीन दुर्बला । सज्जनास ये तिथे कळवळा ॥

करुणासागर शूर प्रजापति । धर्म संस्कृती मनी पूजिती ॥

परि रक्ताची तहान ज्यांना । सशस्त्र शांती भिडे तयांना ॥29

युद्ध पिपासू माणसांना युद्ध ही एक पर्वणी आहे. क्रूर रता हे नेहमी तन-मन अशांत करते. क्रूर माणसासारखा प्रमत्त माणूस दूसरा नाही. परंतु या युद्धखोरांना युध्दानेच उत्तर द्यावे असा नियम नाही. राष्ट्र सदैव सावध व सज्ज हवे. परंतु सत्याने, अहिंसेने, प्रेमाने क्रूरतेवर विजय मिळविता येतो, हे चिरंतन सत्य आहे. नित्य जागरुकता, नित्य सावधानता हा मोठा आत्मिक विकास साधणारा गुण आहे. या गुणानेच ऐश्वर्य व समृद्धी प्राप्त होते. पण दुर्जनांना प्रेम, अहिंसा म्हणजे दुबळेपणा वाटतो. म्हणूनच शस्त्रसज्जता पण हवी. त्या शिवाय देशाची संस्कृती व धर्म सुरक्षित राहू शकत नाहीत. अशा संस्कृतीतून वाढलेला राजा करुणेचा सागर, प्रेमाचा पुजारी व सावधानतेचा संरक्षक असतो. /विनाशाय च दृष्टताम्/ हे त्याच्या राजनीतीचे सूत्र आहे.

आम्ही शांतिचे पाइक सारे । सत्य अहिंसा व्रत जपणारे ॥

परी भीरुता आणि अशांती । राज-शासनी कुणी निर्मिती ॥

राष्ट्र-शक्तिचे ते नित वैरी । धावतयांच्या घालु शिरावरि ॥ 30

शांतीच्या उपासकांना भीती नसते. कारण ते सदैव रज्ज असतात. सत्य व अहिंसेच्या रक्षणार्थ सदैव जागरुक असतात. असे असले तरी देशातील दुष्ट शक्ती डोकेवर काढतातच. त्या दुष्टांचे निर्दालन करण्याचे व सत्य-अहिंसेचा मार्ग अवलंबण्याचे खडतर कार्य त्यांना करावेच लागते.

रक्त रंगणी अम्हा नाहणे । स्वर्ग आक्रमू रण-मरणाने ॥

करु जितेपणि राज्य आमुचे । पुत्र पौत्र जनि उरावयाचे ॥

नसेल तेथे कधी अशांती । रण मरणाची कुणा न भीती ॥

अन्नवस्त्र धन ज्ञान प्रजेला । राजकारणी मान प्रजेला ॥

सदा सुखाने जगेल जनता । रणि विजयश्री प्रसन्न होता ॥ 31

त्या सत्याच्या निष्ठावंत सैनिकांना रणांगणाची भीती नाही. मृत्यु नंतर स्वर्ग दिसणार अशी खात्री त्यांना असते. विजय झाला तर नीतीने राज्य करायचे, आणि मृत्यु आला तर हेच व्रत

आचरणारे नातू-पणतू तयार ठेवायचे, ही भारतीय संस्कृतीची महान परंपरा आहे. हीच आदर्श कुटुंब पध्दती आहे. याच प्रकारची राजनीती भारतात त्या काळी प्रचलित होती. रणांगण हे प्रत्येक सुशील कुटुंबाचे दुसरे घरच असायचे.

प्रजापतीची घेउनी आज्ञा । सैनिक सारे करुनि प्रतिज्ञा ॥

चहू दिशेला करिति आक्रमण । साह्य तया करि चक्रसुदर्शन ॥

जगि विजयश्री प्रसन्न होते । चक्रवर्ति श्री भरतेशाते ॥ 32

अशा रीतीने आदिपुत्र भरतेश्वराने षट्खंड भूमी जिंकण्याची मनोमन प्रतिज्ञा के ली. चक्रवर्त्न हे दैवी अस्त्र असल्याने राजाला चक्रवर्ती व्हावयाचे असले तर युद्धाची सज्जता करावीच लागते. त्या प्रमाणे राजे भरतेश युद्धाला निघाले. एका मागून एक सामंतांना, राजांना जिंकत जिंकत भरत राजे पुढे पुढे जात होते. सुदर्शन चक्रत्याला साह्य करीत होते.

चहू दिशेला अनेक राजे । भरत तयामधि श्रेष्ठ विराजे ॥

का न श्रेष्ठतर का न श्रेष्ठ तम । रणमर्दाच्या मनात संभ्रम ॥

रणमर्दाचा हा भ्रम मोठा । शस्त्रास्त्रांचा प्रचण्ड साठा ॥

सैनिक सारे सिध्द लढाया । जग-जेते-पण सुखे वराया ॥

विजय मिळे पण जगजेते पण । का न मिळे हा प्रश्न विलक्षण ॥

अपूर्ण तोवरि चक्रवर्तिपद । मी न ठेवितो अयोध्येत पद ॥

म्हणुनि सुदर्शन-चक्रथांबते । रण विजयश्री भ्रमांत पडते ॥ 33

रणांगणाची चटक लागलेल्या राजे-महाराजांना स्वार्थासाठी, सर्वात श्रेष्ठ, श्रेष्ठतर होण्यासाठी रणांगण प्रिय वाटत होते. क्रूर-स्पर्धा, अहंकार, व त्या अहंकाराची पूर्ती करण्यासाठी अनेक लहान-थोर राजे-राजवाडे आतूर होते. जगज्जेता व्हायचे स्वप्न पाहात राहाणाऱ्यांना ही सुसंधी होती. भरताने सामर्थ्य ज्यांना ठारूक नव्हते ते युद्धाचे आव्हान स्वीकारत, लढत आणि पराजित होत. भरतेश्वराच्याही मनांत जगज्जेता होण्याचे स्वप्न होते. चक्रवर्त्नांच्या साहाय्याने आपण चुटकी सरशी चक्रवर्ती होऊ असाही विचार त्यांच्या मनास स्पर्शून गेला होता. पण मानवी संकल्प-विकल्पाच्या पलिकडेही एक अव्यक्त विश्व आहे. अव्यक्त वस्तुस्थितीची कल्पनाच कधी कधी मानव करू शकत नाही. सर्व राजे जिंकून मोठ्या गौरवाने अयोध्येत प्रवेश करायचे ठरविले. श्रान्त-क्लान्त सैनिक नगराबाहेरच विश्रांती घेऊ लागले. पण चक्रवर्त्न शहराच्या वेशीतून आत प्रवेश करीना. याचा अर्थ भरताचे शत्रू पूर्णतः नष्ट झाले नव्हते. भरत आश्चर्य चकित झाला.

रण-विजय-श्री क्षात्र संपदा । संपदेस त्या जन मर्यादा ॥  
जना मना मधि विविध भावना । जना मना मधि धर्म कल्पना ॥  
धर्म कल्पना ब्रह्मभाव तो । जग जेत्यांना शरण आणितो ॥ 34

जीवन म्हणजे केवळ रण-विजय नाही. शत्रूंचा पराभव करणे एवढेच नाही. जनता-जनार्दन हा एक फार मोठा भाग आहे, हे माणूस विसरून जातो. जनतेच्या सहकार्याने, त्यांना विश्वासात घेऊन त्यांच्या कल्याणाच्या योजना त्यांच्या मार्फतच राबवायच्या असतात. मी जनतेचे कल्याण करीन, असा अहंकार राजनीतीत बसत नाही. अहंकाराने असावधानता व अंती विनाश होतो.

चक्रसुदर्शन पुढे चालते । सर्व सुरक्षा सैनिक तेथे ॥  
शस्त्रास्त्रासह सुसज्ज सेना । करि सेनापति मार्ग दर्शना ॥  
भरतेशाचा लौकिक भारी । जगी जाणती जन संसारी ॥  
ग्राम-भूप ते नगर-भूपती । राज-विलासी सुखे लोळती ॥  
देति भूमिजन जरि नजराणा । ऐतखाउना पुरा पडेना ॥  
म्हणुनि भांडती परस्परामधि । गृह कलहाला सुवर्णसंधी ॥  
राजविलासी दुर्बल राजे । दीन प्रजेला गांजिति जेजे ॥  
शस्त्र तयावरि धरि भरतेश्वर । गण राज्याचा महा महेश्वर ॥ 35

भरतेशाला वाटले की, सुदर्शनचक्र बरोबर असतांना आपणाला कोण अडवणार ? एवढे सामर्थ्य कुणाकडे आहे ? पण स्वाभिमान किंवा स्वत्व हे सामर्थ्याची, सुसज्जतेची वाट पाहात नाही. त्या प्रमाणे प्रचंड सैन्याला पाहून अनेक राजे-सामंत जरी भरताला शरण आले, तरी कांहीनी युद्ध केले व वीर मरण पत्करले. जे कांही ऐतखाऊ राजे होते व प्रजेकडे लक्ष देत नव्हते ते राज्यपद सोडून पळून गेले होते. त्या ठिकाणी सुयोग्य व्यक्तीची नेमणूक भरताने केली होती.

भोगविलासी राजांचे राज्यपद काढून घेऊन ते सुयोग्य व्यक्तींना दिले होते. प्रजेच्या हिताकडे लक्ष न देता जे स्वतःचा स्वार्थ व भोग यांच्यातच रममाण होते त्यांना ही भरताने नष्ट केले होते. अशारीतीने सर्व षट्खंडांतील राज्यामध्ये सुसूत्रता व एकात्मता आणली होती. तुकड्या तुकड्यामध्ये विभागलेली राज्ये नष्ट करून एक बलशाली, व सामर्थ्य संपन्न भारत देश उभा करण्यात भरत यशस्वी झाला होता.

ग्राम नगर वा प्रांत भेद ते एक छत्रि साम्राज्य एक ते ॥

एक सुर्य पण अनंत किरणे । कुणी कुणाला उणे न गणणे ॥  
असो प्रजाजन असो भूपती । सु-चक्रवर्तनि तयास प्रीती ॥  
चक्रवर्तिपद जणू मिळाले । म्हणुनि सैन्य ते गृहास आले ॥  
इथेच अडले चक्रसुदर्शन । गृह कलहाचे तंत्र विलक्षण ॥ 36

एखाद्या सूर्याची अनंत किरणे असावीत तसे एकछत्री साम्राज्याची ग्राम, नगर, राज्य ही अंगे होती. कोणीही सामान्य नाही व कुणीही श्रेष्ठ नाही. सर्व प्रजाजनांना एकसारखा मान देण्याची ती राज्य पध्दती भरताने शिरोधार्य मानली होती.

चक्रथांबले यंत्र शक्ति ती । राज्य यंत्रणा जनास भीती ॥  
सैनिक सारे म्हणति अशुभ हे । कुणी विरोधक अम्हास आहे ॥  
पिता बंधु वा पुत्र संतती । असोत कुणि जे विरोध करिती ॥  
विरोधक त्वर दया न करणे । क्षात्र धर्म तो विजय मिळविणे ॥  
राज्य आणि साम्राज्य शक्ति ती । कुठे उणी तर कुठे दुणी ती ॥  
उण्या दुण्याची झुंज लागली । श्री भरतेश्वर आणि बाहुबली ॥ 37

पण आपण कितीही सद्-विचाराने, धर्म-कर्म मार्गाने विचार केला तरी प्रत्येकाचा आचार-विचार वेगवेगळा होत जातो. गृह-कलहाची कल्पना ही फार जुनी आहे. दोन भिन्न प्रवृत्ती, वा कल्पना वा आचार-विचार यांचा संघर्ष टाळणे अवघड आहे. आणि सुलभही आहे. अहंकाराने सर्व अवघड. प्रेम, मातृभाव, सहकार यांनी सर्वच सुलभ आहे.

नेमके गृहकलहाचे सूत्र मध्ये आले. वेशीबाहेर चक्र थांबले. ते आत प्रविष्ट होत नाही हे पाहून अशुभाची पाल मनात चुकचुकली. अजून कोणाचा विरोध आहे, यासाठी तपास सुरु झाला. भरतेश्वराचा प्राणसखा, बंधु बाहुबली हा तर विरोध करणार नाही, म्हणून भरतेश्वराने तिकडे लक्षच दिले नव्हते. आणि नेमके तेच चुकले होते. क्षात्र धर्मास नाती माहित नसतात. पिता,पुत्र,माता,भगिनी किंवा अगदी आपला मुलगा असला तरी युद्ध प्रसंग उभा राहतो. राज्य व साम्राज्य, व्यक्ति व कुटुंब असा तो कलह असतो. या कलहापायीच कुटुंब, समाज व राज्ये नष्ट होतात. पण माणूस या गोष्टी पासून कांही शिकत नाही हेच खरे. भरतेश्वराचे ते चक्रथांबल्यावर असे लक्षात आले की, त्याचा भाऊ बाहुबली हा एकटाच शरण आलेला नाही. इतर सर्व बंधूंनी गृहकलह होऊ नये म्हणून आपआपली राज्ये भरताला समर्पण करून वैराग्यपूर्ण वृत्तीने, व शांत

चित्ताने भ. वृषभनाथांचेकडे जाऊन त्यांच्या संघात सामिल झाले. त्यांनी साधु-जीवन घालविण्याचा संकल्प केला.

भरतेश्वराने मोठ्या प्रेमाने निरोप धाडला की बाहुबलीने, भरतेश्वराचे एकछत्री साम्राज्य मान्य करून दक्षिणेचे राज्य पाहावे. पण बाहुबलीला हे पटले नाही. वडीलांनी दिलेले हे राज्य सुखा-सुखी सोडून द्यावे, असे त्याला वाटले नाही. साम्राज्य व लहान स्वतंत्र राज्य यांचे सहअस्तित्व असायला तत्वतः कांही हरकत नव्हती. स्वातंत्र्याचा बळी देऊन साम्राज्याचा एक घटक होऊन राहणे बाहुबलीला पटले नाही. प्रजाजनांच्या इच्छेविरुद्ध निर्णय घेणेही त्याला शक्य नव्हते. हे भावाभावातील भांडण नव्हते, किंवा गृहकलहही नव्हता. भरताने सम्राट होण्यासही विरोध नव्हता. पण सम्राटाने सर्व पृथ्वीचा इंचन् इंच कोंपरा आपल्या मालकीचा करायला पाहिजे, असे कुठे आहे? भूमी तर जनतेची असते. सम्राट येतात अन् जातात. त्यांची कोण गणती करणार ! म्हणून भरत आणि बाहुबली या दोन भावात युद्ध होण्याचा प्रसंग आला.

आदि प्रभूचे तुम्ही आम्ही सुत । राज्ययंत्रणा प्रजेस सम्मत ॥

प्रजाजनाच्या स्वतंत्रतेचा । मान राखणे धर्म आमुचा ॥

भरत भूमितिल कणकण माती । भरतेशाची बटिक नव्हे ती ॥

जिंकुनि घे तू शरण येईना । बाहुबलीचा स्वतंत्र बाणा ॥ 38

बाहुबलीचे म्हणणे राज्य लहान की मोठे, हा महत्वाचा मुद्दा नाही. ते राज्य जनप्रिय आहे की नाही, लोकांच्या हिताची जपणूक करणारे आहे की नाही ? तेंव्हा माझ्या जनतेची इच्छा की ज्याला पराक्रमाचा अभिमान आहे अशा सम्राटाने भीक न मागता नाते न सांगता, रणांगणात आमचा पराभव करून राज्य जिंकून घ्यावे भयभीत होऊन राज्य शरण गेले असा इतिहासाचा शिक्का आमचे माथी नको.

बंधु बंधु चे द्वंद युद्ध ते । परस्परांना अजिंक्य होते ॥

एक व्यक्तिची स्वतंत्रता ती । साम्राज्याची दुजास प्रीती ॥

स्वतंत्र वृत्ती हार जाईना । परी दुजाची हार साहिना ॥

जिथे पराक्रम तिथे प्रेम ते । ब्रह्मभावना तिथेच स्फुरते ॥ 39

राज्ययंत्रणा प्रचंड शक्ति । आणि एकली स्वतंत्र व्यक्ती ॥

यंत्रणेस त्या हाणुनि ठोकर । सवे तिलांजलि सर्वस्वावर ॥

देउनी आपण वरी विरक्ती । बाहुबलीची सुधन्य कीर्ती ॥ 40

भरताने केलेल्या विनंतीचा कांहीच उपयोग झाला नाही. आणि दोन महापराक्रमी भावांत युद्ध घडले. त्यातली आनंदाची गोष्ट म्हणजे दोन्ही कडील सैन्याने असा पवित्रा घेतला की, दोन्ही भाऊ पराक्रमी, ज्ञानवान व चारित्र्यवान आहेत. दोघेही याच मानव जन्मातून मोक्ष मिळविणार आहेत. ते मरणाला जिंकून अमरत्व प्राप्त करणारे आहेत. असे असता उगीच सैनिकांच्या जीवनाची आहुती कशाला ? दोन्ही भावांनी मल्ल युद्ध, जल युद्ध व नेत्र युद्ध खेळवे. जो पराभूत होईल त्याने आपले राज्य जिंकणाऱ्याला द्यावे. अशा रितीने हे एकीकडे व्यक्ति स्वातंत्र्याला, प्रजासत्तेला महत्व देणारे राज्य व दुसरीकडे साम्राज्यांचा महामेरु उभा करण्यास सज्ज झालेला भरत हे दोघा पैकी कुणीही हार जाणार नाही. प्रचंड सेना भरताची व शिवाय दैवी चक्र त्यामुळे बाहुबलीने जरी प्रत्यक्षात भरताचा पराभव केला तरी सर्वाभूती भरुन राहाणाऱ्या प्रेममय भावनेने विजय मिळविला. बाहुबलीला संसारापासून, मानवाच्या मनात वास करणाऱ्या तीव्र व घातक महत्वाकांक्षेमुळे होणाऱ्या परिणामापासून विरक्ती आली. त्याने भरतेश्वराला राज्य दिले. व स्वतः साधू होऊन दाट जंगलात तपश्चर्येसाठी निघून गेला.

साम्राज्याचे छत्र मस्तकी । भरतेश्वर पण मनात दुःखी ॥

राज्य आणि साम्राज्य दुःखमय । भरत बाहुबली जय न पराजय ॥

राज्य प्रपंच न देई सुखासी । सखे बंधु जन अजि वनवासी ॥

जिथे शांति सुख तिथेच मुक्ती । पुण्य पराक्रम वीर विरक्ती ॥ 41

भरताला चक्रवर्तीपद मिळाले खरे. पण आपल्या आवडत्या बाहुबलीला दुखवून चक्रवर्तीच्या सैन्याने एका लहानशा बाहुबलीने आपले राज्य अर्पण केले. व जे पद अविनाशी आहे, जे सोडावे लागत नाही, जेथे नित्य शांतता व सौख्य वास करते अशा निर्वाण पदाच्या प्राप्तीसाठी वनवास पत्करला. हा विचारच मुळी वीरत्वाचा आहे, पराक्रमाचा आहे. विरक्तीचा मार्गच खरा चिरसौख्य देणारा आहे, असे त्याने जाणले.

मुक्ति मार्ग तो जयास ठावा । असा सद्गुरु जगी असावा ॥

जगद्गुरु ते पूज्य पिताजी । व्यथा तयांना कथीन माझी ॥

मार्ग दावितिल क्षमाहि करितिल । उपदेशामृत मला पाजितिल ॥

म्हणुनि निघाला कैलासावर । चक्रवर्ति तो श्री-भरतेश्वर ॥ 42

त्या विरक्तीचा परिणाम भरतावरही झाला. एक प्रकारची खिन्नता त्याच्या मनास व्यापून राहिली. ती खिन्नता, तो विषाद दूर करावा व खरा मुक्तीचा मार्ग जाणून घ्यावा म्हणून



भरतेश्वराला वाटले की, आदि गुरु श्री वृषभेश्वर यांचे दर्शनास जावे, गुरु शिवाय सत्याचा मार्ग, मोक्षाचा मार्ग कुणी दाखवू शकत नाही. त्या गुरुंच्या दर्शनाने, उपदेशाने, सत्संगाने सर्वपापांचा अवश्यच नाश होतो, असे मनाशी पक्के करून कैलासावर विराजमान असणाऱ्या आदी जिनेश्वराकडे तो जायला निघाला.

\* \* \*

\* भाग 3 रा \*

चक्रवर्ति श्री भरतेशाने । ष्टखंडावर विजय मिळवुनी ॥  
दर्शन करण्या आदिप्रभूचे । प्रयाण केले आनंदाने ॥  
प्रसन्न सुंदर प्रसंग पाहुनि । कैलासासहि मोद जहाला ॥  
ओंजळ भरुनी फुलवेलीनी । फुले अर्पिली भरतेशाला ॥  
ताल गीत संगीत नृत्यमय । स्वागत केले पशु पक्ष्यांनी ॥  
मंजुळ्वारा वाहु लागला । निज सौगंधे दाहि दिशांनी ॥  
प्रसन्न होऊनि गंगामाई । कलश अर्पिते मधुर जलाचा ॥  
भरतेशाच्या आदि प्रभूचा । दर्शन क्षण हा अति भाग्याचा ॥ 1

एकीकडे सर्वमान्य, लोकोत्तर चक्रवर्तीपद प्राप्त झाल्याने भरताला आनंद तर झाला होताच पण असा मोठा पुरुष आपल्याकडे येत आहे. असे पाहून कैलासही आनंदित झाला होता. त्या कैलासाने जणु आपला आनंद व्यक्त करण्यासाठी व भरताचे स्वागत करण्यासाठी हिरवी हिरवी मखमली पायघडी अंधरली होती. फुलांच्या ओंजळी ओंजळी भरुन हरेक प्रकारच्या फुलवेली भरताच्या पुढे पुढे करीत होत्या. पशु-पक्षांच्या मोहक व आल्हादक आवाजाने सारे वातावरण जादुमय झालेले होते. हिमशीतल-सुगंधित वारा वाहात होता. गंगामाता चरणाशी कलश अर्पण करुन जणु त्याचे स्वागत करीत होती.

सभा मंडपी आदि प्रभूचे । दर्शन झाले भरतेशाला ॥  
दर्शन घडता पुनः पुनः ये । आनंदाना पुनः उमाळ ॥  
दो नयनांची तृप्ती होईना । मनी दाटले प्रेम अती ।  
त्या प्रेमाची फुले वाहुनी । प्रभु चरणाची करी स्तुती ॥ 2

पुण्य पुरुष तू तीर्थ स्थान । तुझ्या दर्शने पवित्र जीवन ॥

अज्ञानाचे पटल निघाले । मन माझे हे प्रसन्न झाले ॥

बाह्य वैभवे मोहित झालो । आत्म वैभवे सावध बनलो ॥

नसे शांति मज दिग्विजयात । मिळो सौख्य मज आत्मजयात ॥ 3

भगवंतरच्या सभेत श्रावक-श्राविका, साधु-साध्वी, मानव-राजे महाराजे, देव-देवता, पशु-पक्षी सारेच आपले वैर विसरून विसावले होते. ते निर्वैर सम्मेलन पाहून नयन तृप्त होत नव्हते. प्रेमाचा, सहृदयतेचा अगतिक उमाळा दाटून आला. प्रभूंना वंदन करून, त्यांना पुष्पांजली वाहून त्याने प्रभूची स्तुती केली.

छत्र चामरे पुण्य प्रभावी । बाह्य लक्ष्मी सहज स्वभावी ॥

अनंत शक्ती अगणित ज्ञान । परी आत्म सुख तिथे मिळे न ॥

अंतरलक्ष्मी पुण्य प्रभावी । प्रकाशते नव आत्मवैभवी ॥

पुण्य पाप करि जगि भावबंधन । शुध्द भक्ति करि मुक्त जिना पण ॥

तव नामाचा अपार महिमा । भक्ति तुझी जगी सुखवित आम्हा ॥ 4

अखल निरंजन रुप सदाचे । कसे स्तवन करु मी प्रभु तुमचे ॥

तुम्ही पूर्ण मी अपूर्ण अजुनी । तुम्ही शुध्द मी बध्द अडाणी ॥

निर्विकार तुम्हि मीच विकारी । निराकू ल तुम्ही अकुलित सारी ॥

निराकार तुम्हि मी साकार । निर्विकार तुम्हि अम्ही प्रकार ॥

दिक्दृष्टि दिग्तेज दिव्य तू । अपूर्ण मी मम अपूर्ण हेतू ।

पूर्णत्वाची ओढ लागू दे । तुझ्या प्रसादे पूर्ण होऊदे ॥

हीच मनीषा तव भक्ताची । तव पुत्राची भरतेशाची ॥

ते म्हणाले, / हे आदी जिनेश्वर देवा, तूच खरा पुण्यवान, तूच पूर्ण पुरुष, तूच चराचरांचे तीर्थस्थान आहेस. तुझ्या दर्शनाने माझे जीवन पवित्र झाले आहे. माझे अज्ञानाचे काळेकुड्ड पटल दूर झाले आहे. तुमच्या बाह्य वैभवाने मी मोहित झालो असलो तरी तुमच्या आत्म विजयी वैभवाने सावध झालो आहे. मी जरी चारही वीतरागी, सर्वतल-स्पर्शी रुप पाहून मिळाले आहे. मला देखील आत्मविजयी होण्यास तुझे आशीर्वाद दे . हजारो देव-देवता. चामरे ढळीत आहेत, सुरत्नमंडित, विशाल छत्र तुमच्या शिरी विराजत आहे, पण ही भौतिक समृद्धीची लक्षणे आहेत. आपल्या हृदयांत निर्मळ परमात्माच विद्यमान असल्याने अनंत ज्ञान, अनंत सुख, अनंत वीर्य आदि

गुणांनीच आपले खरे स्वरुप प्रगट झाले आहे. तेच खरे सुख आहे. बंधनाची कारणे होत, हेच जणु तुम्ही सांगत आहात.

तुमचे रुप निरंजन, तुम्ही नित्य विशुध्द, तुमची स्तुती मी कशी करु ? तुम्ही पूर्ण तर मी अपूर्ण, तुम्ही अनंत ज्ञानी तर मी अज्ञानी, तुम्ही अ-बध्द तर मी बध्द. तुम्ही निर्विकार- तर मी विकारी. तुम्ही निराकार तर ती साकार-सुगण. तुझे दिव्य तेज त्रैलोक्याला दिपविणारे तर मी एक न पेटलेली पणती. तुझ्यासाखाच मीही पूर्ण व्हावा हाच तुझा कृपाप्रसाद माझेवर असू द्या. हीच माझ्या मनीची आस आहे.

करुनी विनंती प्रभु वृषभाला । म्हणे तारि प्रभु तारी अम्हाला ॥

प्रभु चरणाला पुन्हा वंदुनी । जाउनी बसला अपुल्या स्थानी ॥ 6

अशा प्रकारे वारंवार नमस्कार करुन, स्तुती-प्रार्थना करुन भरतेश आपल्या जागी जाऊन बसला.

सभा डोलते आनंदाने । भरतेशाच्या स्तुति श्रवणाने ॥

प्रभुवचनामृत पान कराया । उत्सुक झाली सारी दुनिया ॥

उत्सुक झाले मुनी आर्यिका । उत्सुक श्रावक आणि श्राविका ॥

उत्सुक झाले स्वर्गातिल जन । गणराजेश्वर आणि महाजन ॥

सिंह व्याघ्रही तिथे पातले । हरिणशावका सवे बैसले ॥

पशु पक्ष्यांनी गजबजले वन । तिथे वैर ना सान थोरपणा ॥

जिवा जिवाची शांति सभा ती । प्रभुवचनामृत सेवित होती ॥ 7

भरतेश्वराने केलेली स्तुती-स्तोत्र ऐकून सारी सभा आनंदाने डोलू लागली. आता प्रभु काय उपदेश देतात हे ऐकायला सारी सभा आतुर झाली. सारे श्रावक-श्राविका, देव-देवता, राजे-महाराजे उत्सुक झाले. पशु-पक्षी देखील परस्परातील वैरभाव सोडून प्रभुकडे टक लावून पाहू लागले.

गंध कुटी ती समवशरण ते । गमे धन्यता देवेंद्राते ॥

प्रभु सिंहासन छत्र चामरे । धर्म चक्रही तिथेच विहरे ॥

प्रसन्न वातावरण तेथले । कधि न पाहिले कधी न ऐकिले ॥

भरतेशाने बघुनी सोहळा । म्हणे धन्य किति प्रसन्नवेळा ॥ 8

ते समवशरण, तो अप्रतिम शांती सुखाचा मेळावा पाहून इंद्रालाही धन्यता वाटली. असे सुंदर वातावरण इंद्रांनीही कधी पाहिले नव्हते व त्या संबंधी ऐकले ही नव्हते. सारे वातावरणच धन्य, धन्य होते.

ॐकार ध्वनी निनाद मंजुळ । भासति सान्या दिशा सुमंगल ॥  
प्रभुदेवाची अमृत वाणी । जना मनाला घेई वेधुनी ॥  
नरजन्माचे सार्थक व्हावे । असे वाटते जया स्वभावे ॥  
स्वभावात त्या स्फुरे जागृती । जागृतीत त्या आत्मप्रचीती ॥  
जरी प्रचीती हवी जिवाला । अभ्यासाचा मार्ग चांगला ॥ 9

थोड्याच वेळांत ॐकार नादाने सारेभूमंडळ व्याप्त झाले. तीच प्रभूची वाणी होती. शब्दावीण संवाद साधणारे सत्य आणि प्रेम यांचा मंगलमय उपदेश देणारी ती वाणी सोज्वळ, मंजुळ व सर्वकल्याणकारी होती. दाही दिशा जणु त्या ॐकाराने प्रतिध्वनीत झाल्या होत्या. जर जागृती हवी असेल, रुपांतर हवे असेल तर मानवाच्या किंवा जीवात्म्याच्या स्वभावातच व्रंती झाली पाहिजे. त्या जागृत व्रंतीतच खरी जीव-जागृती होऊ शकते. स्वानुभूतीच्या मार्गानेच, सर्वाभूती समत्व पाहण्याच्या बुद्धीनेच जीवा जीवांचे सारे प्रश्न सुटू शकतील. त्यासाठी नेटका प्रयत्न, नेटका अभ्यास होणे जरूर आहे.

अभ्यासे जगि जीवन घडते । अभ्यासाने सर्व साधते ॥  
हवे शुध्द कुल जाति ती । तिथेच रुजते शुध्द मती ती ॥  
शुध्द बीज तर फळे गोमटी । चालत आली जगी रहाटी ॥  
जन्म आणि संस्कार जिवाला । संस्काराने जगा वेगळ ॥  
जीव भासतो ही पुण्याई । कुटे भासते कुणात नाही. ॥ 10

परिश्रम व अभ्यास यामुळेच जीवनाला हवा तसा आकार प्राप्त होतो. अभ्यास व परिश्रमातून विशुध्द जीवन प्राप्त होते. ही जी वैचारिक, भावनिक शुध्दी प्राप्त होते तीतूनच इप्सित साध्य होते. /शुध्द बीजा पोटी फळे रसाळ गोमटी /बीज शुध्द भावनांचे, बीज शुध्द संकल्पांचे, बीज शुध्द तर त्याची फळे ही सुंदर, रसाळ.

जे मार्गाने जातात त्यांचेच कुळ, त्यांचीच जात, त्यांचाच वर्ण जगत्मान्य होतो. जन्म व संस्कार यांचेही नाते असते. पण संस्काराने नवी दिशा, नवा जन्म, नवे विश्व प्राप्त होते. हेच तर

रुपांतरण होते. अरुपी आत्म्याचे हेच तर स्वरूप आहे. हिऱ्याला संस्कारामुळेच तेज प्राप्त होते. सोऱ्यालाही तापवून विशुध्दता प्राप्त होते. म्हणून अभ्यास व संस्कार हा विशुध्दतेकडे जाण्याचा मार्ग आहे.

शुभ संस्कारे धर्म प्रगटतो । मलीन अंतर पवित्र करितो ॥

पाषाणाचा परिस होउनी । लोखंडाचे सुवर्ण करुनी ॥

करी जगामधि सुख समृध्दी । संस्काराची पुण्य प्रसिध्दि ॥

शुभ संस्कारी मानव प्राणी । महाजनांची गमे रत्नखनि ॥

बहु मोलाचे रत्न होति किती । कोटि कोटि जन तया वंदिती ॥ 11

अशुभातून शुभाकडे, कल्याणमय, सुखमय मार्गाकडे, प्रवास सुरु झाला, त्या दिव्य आत्मसूर्याच्या दर्शनाची आस निर्माण झाली तर धर्म तिथेच प्रगट होतो. /स्व-कडे वाटचाल म्हणजे धर्मपराकडे वाटचाल म्हणजे अ-धर्म. एखादा लहान ओढा गंगेस मिळाला की त्याला गंगेचे अभिधान प्राप्त होते. परिस व पाषाण दोघेही दगडच पण परिसाने लोखंडाचे रुपांतर सोऱ्यात होते. तसेच धर्मसंस्कारांनी परासक्त जीवाचा मार्ग धर्ममय होतो. सुखमय होतो. जगात जी समृध्दी जे वैभव, जी प्रसन्नता दिसून येते ती संस्कारांनी आणि जे दैन्य, दुःख, क्रूरता, अहंता दिसून येते ती अ-संस्कारांनी. जी जी वंघ माणसे पृथ्वीतलावर जन्मली वाढली त्यांचे कारण त्यांना कारण प्राप्त झालेले सुसंस्कार. नर देहाचे सार्थक झाले । म्हणुनि तया हे ज्ञान लाभले ॥

शुध्द जाति कुल शुध्द ज्ञान ते । सम्यगदर्शन तिथेच घडते ॥

शुध्द जीवनी व्रतावर गुण । शुभ संस्कारे प्रापंचिक जन ॥

आचार्यांच्या आशिर्वचनें । नित नैतिक मार्गदर्शने ॥

धर्म जीवनी साधिति स्थिरता । नित्य पूजिती जिन भगवंता ॥

फळ भक्तीचे पुण्यमार्ग तो । भाग्यवंत कुलि जन्म लाभतो ॥ 12

आदि प्रभू म्हणाले // या नर देहाचे खरे सार्थक आत्मसिध्दीत आहे. वैमल्य प्राप्तीत आहे. अनंत, अविनाशी सुख प्राप्तीत आहे. याच नरदेहातून खरे सम्यक् दर्शन, सम्यक् ज्ञान व सम्यक् चारित्र लाभते. जीवन विशुध्द करणारा आचारधर्मही तेव्हाच लाभतो. आचार्यांची, आगम पुरुषांची संगती, त्यांनी केलेले मार्गदर्शन यामुळेच चित्तामध्ये स्थैर, धर्म जीवनात साधना प्राप्त होते. अरिहंत भगवंताचे साक्षात् दर्शन, स्मरण, पूजन, प्रार्थना यामुळे भक्तीचा मळ फुलतो, बहरतो. त्या भक्तीने भाग्यवंतांच्या, धर्मज्ञांच्या कुळांत जन्म होतो. हे तर महान फळ आहे भक्तीचे.

भाग्यवंत कुलि धर्म भावना । नव्या जीवनी नवी प्रेरणा ॥  
सत्कार्याचे श्रेय साधते । पाप कोणते पुण्य काय ते ॥  
काय करावे काय त्यजावे । स्फुरे अंतरी ज्ञानसवभावे ॥  
तिथेच शांती तिथेच समता । जन सेवा व्रत त्याग तत्त्वता ॥  
घडे दान करि क्रिया पालटे । जीवन सुंदर घडे गोमटे ॥ 13

भाग्यवंतांच्या कुळांत जन्मणे हे असे भाग्याचे, तसेच त्या कुळात् जन्मून चित्त धार्मिक ठेवणे, नव्या नव्या प्रेरणा स्वीकारणे व त्या प्रेरणेतून विविध आत्मोत्कर्षी व जनहित साधक कार्ये पार पाडणे या जिवाला शक्य होते. पाप पुण्याचा स्पष्ट निर्वाळ, बोध त्याला होतो. हिताचे काय ? अहिताचे काय ? काय स्वीकारावे व काय सोडावे याची स्पष्टपणे जाण त्याच्या हृदयांत नित्य असते. हीच विवेक-शक्ती आहे. अन्य सर्व पदार्थांपासून स्वतःला विरक्त करून एक शुध्द आत्म्याकडे त्याचे नित्य ध्यान असते. शांती आणि समता अशाच जीवात्म्याला वरतात. दान करावे लागत नाही, पुण्यक्रिया कराव्या लागत नाहीत. त्या आपोआपच घडतात.

यातूनच या जीवात्म्याचे एक अखंड, नित्य सुंदर, साजिरे, गोजिरे, रूप जन्म घेते.

शुभ संस्कारे जीव भव्य तो । कर्म कुशल तो श्रावक बनतो ॥  
गृहस्थ धर्मी स्त्री पुत्रादिक । गृहस्थधर्मी सुयोग्य लौकिक ॥  
कृषि आणिक वाणिज्य प्रपंची । कला आणि कौशल्य प्रपंची ॥  
शिल्प निर्मिती भव्य दिव्य ती । चकीत होती जन बघुनि नित्य ती ॥  
संसाराचा व्याप मनोहर । सौंदर्याचा ध्यास मनोहर ॥  
असोत सारे सुखी भावना । म्हणुनि जना तो दुःख देईना ॥  
शुभ कर्माचे सुयोग्य पालन । नित्य अंतरी प्रभु-गुण गायन ॥  
गुणीच गाती गुणिजन कीर्ती । जगि संपादुनि वाढविती ती ॥ 14

शुभ संस्काराचे गृहस्थी जीवनांत फारच मोलाचे स्थान आहे गृहस्थी जीवन-श्रावकांचे जीवन म्हणजे एक प्रापंचिक मार्ग आहे. स्त्री-पुत्र, विवाह, जन्म-मृत्युचे सोहळे, या गोष्टी संसारात टाळता येत नाहीत. शिल्प, नृत्य, गायन, इत्यादी कलांचा विकास, साहित्यसृजन, राजकारण, सामाजिक प्रश्नांची सोडवणूक या गोष्टींचा व्याप सांभाळावा लागतो.

शुभ संकल्प व शुभ कर्माची फळे स्वीकारावी लागतात. अशा जीवनांत प्रभूचे ध्यान व प्रभूची स्तुती-वंदना यांना फार मोठे मोलाचे स्थान आहे. गुणी. जनांची कीर्ति पाहून, त्यांचा उत्कर्ष पाहून केवळ गुणीजनच प्रमुदित होतात. त्यामुळेच गुणांचा प्रकर्ष पहायला मिळतो.

सद्गुण मार्गे विकसत आत्मा । गृहित तत्व जगि तो परमात्मा ॥

गृहस्थ धर्मी सुजाण व्यक्ती । गुरुवचनावर ठेऊनि भक्ती ॥ 15

सद्गुण या जीवनोन्नतीच्या पायऱ्या आहेत. त्यातूनच आत्मविकासाचा मार्ग स्वच्छ व मोकळा होतो. गुरुंची सेवा, त्यांची भक्ती, त्यांची संगती, धार्मिक जनांना अत्यंत प्रीतिकर असते. कारण त्यामुळेच जीवनात स्वच्छ सुंदर आचरणांचा लाभ होतो. प्रपंचात राहूनही त्यापासून विभक्त राहण्याची एक अनासक्त जीवन पध्दतीचा त्याने विकास होता. आजला जरी मोहाच्या तीव्रतेने, दुर्बलतेने, तो दिगंबर स्वरूपी आत्मतत्वाप्रमाणे आचरण करू शकत नसला तरी दिगंबर होऊन, तप करून कैत्र्याची अभिव्यक्ती कशी होईल याचकडे त्याचे लक्ष असते म्हणून निर्मोही, ज्ञानी, आत्मरत साधू-संतांच्या संगतीत राहण्याचा, त्यांचा गौरव करण्याचा त्याचा सदैव प्रयत्न असतो.

वृत्ति शुध्द करि क्षणाक्षणाला । असुनि प्रपंची गमे निराळ ॥

तया दिगंबर रुप आवडे । परिव्राजक व्रत तया आवडे ॥

मोक्ष पदाची मनात जाणिव । धरुनि सदा करि गुरु जन गौरव ॥

गुरुकृपेने क्रिया पालटे । मनोमंदिरी प्रकाश दाटे ॥

अज्ञतमाची हीन झाडणी । क्रमे महाजन गमे महामुनि ॥

विशुध्द कुल ते चरित्र सुंदर । स्वये भासतो ज्ञान दिवाकर ॥

दाहि दिशेला प्रकाश त्याच्या । देवेंद्रापरि मान तयाचा ॥

देवेंद्रहि पद वदि तयाचे । धन्य श्रेष्ठ पद अरिहंताचे ॥ 16

गुरुंचे मार्गदर्शन, त्याचा सहवास म्हणजेच त्यांची कृपा होय. त्यांच्या कृपेने जीवनांत एक दिव्य क्रांती घडून येते. पुनर्जन्म होतो. खरा व्दिज तो होतो. त्या क्रांतीतून एक नवा प्रकाश, नवी दिव्यता हृदयांतरी दाटून येते.

अज्ञानाची कोळी - कोष्टके झडून-पडून ज्ञानप्रभेची रम्य पहाट उदयाला येते. स्वयं महामुनी होण्याची त्यांची इच्छा पूर्ण होते. अशा अरहंताचे कुलच खऱ्या अर्थाने सुंदर मोहक व

आकर्षक असते. कारण कैत्रल्याचा प्रकाश दाही दिशांना प्रकाशित करतो. त्या अरहंत केवलीचे दर्शन, स्मरण, चिंतन करण्यात स्वर्गातील देवेन्द्रालाही धन्यता वाटते. ते अरिहंतपद नित्य वंदनिय होय.

\* \* \*

\* भाग 4 था \*

षट्द्रव्याचे मीलन हे जग । निसर्ग निर्मित प्रमेय हे जग ॥  
विश्व घडे जड चेतन द्रव्ये । जीव अजीवहि तयास नावे ॥  
नसे जगी कुणि जगन्नियंता । नसे जगाचा कुणि निर्माता ॥  
जीव जीव जगि स्वतंत्र आत्मा । तोच व्हायचा जगि परमात्मा ॥ 1

आदी जिन म्हणाले, /भरतेश्वरा, हे विश्व म्हणजे द्वैत. जीव आणि जडाचे मीलन. जड पदार्थ स्पर्श, रस, गंध आणि वर्ण यांनी युक्त आहे हे विश्व एक निसर्ग निमित्त प्रेमय आहे. यातील समस्या कुणी बाह्य परमात्म्याने निर्माण केल्या नाहीत. जीवात्म्यातील विकारी शक्तीमुळे तो जीवात्मा जड (अजिव) पदार्थाचे सहाय्य घेऊ न जन्म-मरणाच्या शृंखलेत अडकतो. हे अजीव विश्व, हे पौद्गलाचे स्वंध आणि अणू असे दोन प्रकारे ज्ञान करुन घेण्यात येते. जीवात्मा जसा अगदी स्वतंत्र, तसा अणूही स्वतंत्र, जीवात्मा कुणाचा गुलाम नाही. स्वतःच्या अंगभूत विशुध्द गुणांमुळेच तो परमात्मा होतो. आत्माच परमात्मा, प्रभू बनतो.

द्रव्य तिथे गुण अनन्त धर्महि । वस्तु वस्तुमध्ये व्यापुनि राहि ॥  
अनन्त गुण पर्याय द्रव्य ते । सामान्यासह विशेष गुण ते ॥  
वस्तु वस्तुमधि अस्ति भाव तो । जो न कधीही नाश पावतो ॥  
वस्तु वस्तुमधि अर्थकारिता । ती उपकारक ती गुणवत्ता ॥  
वस्तु वस्तुमधि द्रव्य शक्ति ती । क्षणा क्षणाला बदल घडविती ॥  
वस्तु वस्तुमधि प्रमेय नांदे । ज्ञान विषय तो मति आनंदे ॥  
वस्तु वस्तुमधि अगुरुलघुत्वहि । गुण न कुणाचे कधी न घेई ॥  
वस्तुमात्रि आकार विराजे । प्रदेशत्वगुण तयात साजे ॥ 2



जीव एक द्रव्य आहे. पदार्थ आहे. त्याच्यात अनंत गुण आहेत. अनंत धर्म आहेत. गुण हे शाश्वत तर त्यांच्या अवस्था या क्षणिक. अवस्थांतर होत रहाणे हाहि एक द्रव्याचा स्वभावच. प्रत्येक द्रव्यात एक अस्तित्व नावाचा गुण असतो, त्यामुळे त्या द्रव्याचे द्रव्यरूप टिकू न राहाते. सतत बदल होत असून ही द्रव्याच्या अस्तित्वाबद्दल शंका घेण्याचे कारण नाही. बदल होणे हाहि स्वभावच. म्हणून द्रव्य कधीहि नाश पावत नाही. प्रत्येक वस्तूत सामान्यत्व व विशेषत्व हे दोन गुण स्पष्टतः दिसून येतात. म्हणून प्रत्येक वस्तू-द्रव्य सामान्य-विशेष अशीच असते.

प्रत्येक वस्तूत अर्थकारिता, व क्रियाकारिता असते. अर्थकारिता नित्यत्व व क्रियाकारिता अनित्यत्व दर्शविते. ज्ञानशक्तीचा विषय होणे हीहि महत्वाची प्रेमयकारिता (जाणून घेता येणे) त्या प्रत्येक वस्तूत आहे. विज्ञान तेच काम करते. वस्तुवस्तूत आणखी एक गुण आहे. तो म्हणजे अगुरुलघुत्व. त्यामुळे एक गुण दुसऱ्या गुणस्वरूपाचा होत नाही. जसे फुलाचा रंगाचा गुण. हा वासाचा गुण होत नाही.

तसेच प्रदेशत्व नावाचा आणखी एक गुण आहे. प्रत्येक अणू असो की जीवात्मा असो हे लोकाकाशाच्या प्रदेशापैकी कांही भाग व्यापतात. कारण प्रत्येक वस्तूला लांबी-रुंदी-उंची असते. व ती प्रदेशाच्या मापाने मोजता येते. तिची घनताही मोजता येते.

वस्तु वस्तु मधि मुख्य सहा गुण । जरी तयामधि असति बहू गुण ॥

जीव द्रव्यि या वसे चेतना । पुद्गलात त्या जडत्व नाना ॥

धर्म तिथे गति अधर्म स्थिरता । नभ द्रव्यामधि अवगाहनता ॥

चलन वलन करि काल द्रव्य ते । षट् द्रव्यातिल विशेष गुण ते ॥

मुर्ति अमूर्तिक हे सम्मीलन । विश्व गुणाने गमे अम्हापण ॥ 3

सामान्य अर्थाने वर सांगितलेले सहा गुण प्रत्येकांत असतात. वस्तुतः अनंत गुणच प्रत्येकात वास करतात. जीवद्रव्य हा चेतनेने युक्त असतो. ज्ञान आणि दर्शन म्हणजे चेतना. जेव्हा चेतना स्वरूपात विशुद्ध असते तेव्हा ती सिध्दावस्थेत असते. अशुद्ध चेतना ही संसारी असते.

तसेच धर्म, अधर्म, आकाश आणि काल असे आणखी चार द्रव्य या विश्वात आहेत. म्हणजे एकू ण सहा द्रव्यानी हे विश्व व्याप्त आहे. धर्मद्रव्य गतीस मदत करते, अधर्म द्रव्य वस्तूंच्या स्थिरतेस सहाय्य करते, आक ाश द्रव्य वस्तूंना व्यापून रहायला सहाय्य करते. आणि वस्तूमध्ये जे

सतत परिवर्तन होत रहाते त्यास कालद्रव्य निमित्त म्हणून सहाय्य करते. जीव अमूर्तिक आहे. इतर पाच द्रव्ये मूर्तिक आहेत. या मूर्तिक-अमूर्तिक विश्व जणू एक सम्मेलन आहे.

जीव द्रव्य जगि धर्म अधर्महि । काल आणि आकाश सर्वही ॥

पाच अमूर्तिक द्रव्यसंपदा । तिथेच पुद्गल आणित बाधा ॥

मूर्तिमंत ते द्रव्य एकले । अणु स्कंधांनी अति नटलेले ॥

तिथे स्पर्शगुण ती रसवत्ता । तिथे गंध तो वर्ण विविधता ॥

खेळ तयांचा ही जड सृष्टी । सृष्टि द्रव्य पण गुण परमेष्टी ॥ 4

हीसृष्टी- हा संसार म्हणजे आत्म्याच्या वैभाविक गुणांनी जडसृष्टीशी मीलन करुन मांडलेला एक डावच आहे. पुद्गल(जड)पदार्थाचे सहाय्य घेऊन, त्यांच्यात स्वतःची अज्ञानमय कल्पना करुन हा खेळ खेळला जात आहे.

तसे पाहिले तर पुद्गल द्रव्य स्वतः अरसिक, उदासीन कारण. दुसऱ्या द्रव्याना कांही करण्याची पात्रता त्यात नाही. स्वतःच्या स्पर्श, रस, गंध, आणि वर्ण या चार गुणांनी समृद्ध हे पुद्गल अणु-स्कंध जणू जीवात्म्याच्या आमंत्रणाची वाटच पाहात असतात. अव्यक्तीला व्यक्त करण्यासाठी ते नित्य हजर असतात. जो जीवात्मा पृथ्वीवर शरीर धारण करण्यापूर्वी व्यक्त नव्हता तो जन्म घेऊन व्यक्त स्वरूपात दिसतो. असा जीव जेव्हा हा खेळ सोडून, विरक्त होऊ न, अरहंत होतो, सिद्ध होतो, तेव्हा हा जडाजडाचा एक खेळ संपतो. तोच सिद्ध परमेष्टी होय.

सहा द्रव्य ते वस्तु अनादी । उत्पत्ति स्थिति लयहि तयामधि ॥

क्षण, क्षणाला ही परावर्तन । जन्ममृत्युचे चक्रसुदर्शन ॥ 5

सहा द्रव्यांच्या या व्यवस्थेत नित्य उत्पत्ती, नाश व स्थिती असा क्रम चालू असतो. प्रत्येक वस्तूचे क्षणोक्षणी परिवर्तन घडत रहाणे हाच एक स्थायी भाव प्रत्येकात आहे.

विनाश असुनी का अविनाशी । विश्व गमे हे जिवाजिवासी ॥

षट्द्रव्यातिल नित्य नवेपण । तेच घडविते हे ध्रुव दर्शन ॥

जीव अतो की अजीव वस्तू । नित्य बदलणे स्वभाव हेतू ॥

नित्य बदलले तरि न नासते । की अविनाशी मूळ द्रव्य ते ॥ 6

सर्व द्रव्यात होणारा बदल हा विनाशी, पण द्रव्य मात्र नित्य व अविनाशी. नित्यनूतन राहाण्याची हीच तर द्रव्याची सुंदर प्रक्रिया आहे. हेच ध्रुवत्व आहे.

स्वभाव त्याचा ध्रुव अविनाशी । गुण पर्यायी भाव तयासी ॥  
 ध्रुव स्वाभाविक गुणास संज्ञा । गुणकार्यी पर्याय प्रतिज्ञा ॥  
 स्वाभाविकता द्रव्य दृष्टि ती । महा निश्चय स्वतंत्र वृत्ती ॥  
 पर्यायाची दृष्टि विभाविक । पराश्रयी व्यवहारी रुखरुख ॥  
 गुण भेदामधि जो न रंगतो । ध्रुव स्वभावी सदैवी स्थिर तो ॥  
 तया अंतरी नज अस्थिरता । तया शिवेना कधी भीरुता ॥  
 स्वाभाविकता तयास ठावी । दृष्टि विभाविक तो न आठवी ॥  
 प्रति द्रव्यामधि भाव नांदती । भाव गुणी त्या अगाध शक्ति ॥  
 जीव पुद्गली चलन वलन ते । ते स्वाभाविक वैभाविक ते ॥  
 अमूर्तिकामधि गमे भाव गुण । जीव पुद्गली क्रिया शक्ति पण ॥  
 इथे तिथे जगि विहार त्यांचा । खेळ सर्व त्या क्रियाशक्तिचा ॥ 7

प्रत्येक द्रव्याचा हा जो ध्रुवत्व गुण आहे तोच मोठा कार्यकारी आहे. कारण तसा त्या वस्तूचा-द्रव्याचा स्वभावच आहे. आणि स्वभाव कधी नष्ट होत नाही. सतत परिवर्तनशीलता हा ही स्वभाव व द्रव्याचे द्रव्यपण कायम राखणे हा ही स्वभाव. ही जी स्वाभाविकता आहे. तीच द्रव्यदृष्टी होय. ती स्वतंत्र महासत्ताच आहे. आपण जर वस्तूचे समयासमयाचे परिवर्तन पाहून वस्तूचे स्वरूप जाणून घेत असू तर ती पर्याय दृष्टी आहे. पाहाण्याचा जसा दृष्टीकोण असेल तशी ती वस्तू दिसते. पण वस्तू द्रव्यदृष्टीने नित्य, ध्रुव व अविनाशी आहे. अशी सांगड जर घातली तरच वस्तूचा खरा स्वभाव लक्षात येतो.

जेव्हा आपण परवस्तूंची अपेक्षा धरून जीवद्रव्याचा विचार करतो ते हा पराश्रया मुळे तो विचार व्यवहारिक दृष्टीचा असतो. ती व्यवहार दृष्टीदेखील सत्य स्वरूप जाणून घ्यायला उपयोगी ठरते. जीव आणि पुद्गल यांचा अनादी काळापासून सतत संबंध रहात आल्याने पुद्गलांचे निमित्त करून जे वर्णन, कथन असते, ते ते सर्व व्यवहारिकच असते.

परंतु कथनासाठी कोणत्याही दृष्टीचा अवलंब केला तरी वस्तूमधील स्वतंत्र व सर्वस्पर्शी भाव कशानेही बध्द होत नाही. बध्द झालेला दिसणे, किंवा तसे मानणे, किंवा कथन करणे ही व्यवहारदृष्टि होय. त्यामुळे आत्म्याच्या स्वतंत्रतेला, महासत्तेला, बाधा येत नाही.

जिवा जिवामधि स्वाभाविक गुण । तिथे ज्ञान ते चरित्र दर्शन ॥

कर्तृत्वासह भोकृत्वही ते । स्वतंत्र सत्ता प्रभुत्व तेथे ॥

गुण स्वाभाविक अति पुरुषार्थी । वीर्यत्वाची स्वजा गाजती ॥

उरे पाप ना उरे पुण्य ते । ज्ञान अखंडित तिथे प्रगटते ॥

आत्म गुणाचा तिथे फुलोरा । जनी वनी मनि सुगंध सारा ॥

आत्म्याचे स्वाभाविक गुण ज्ञान दर्शन व चारित्र्य आहे. दिवसाला सांगायला हे तीन असले तरी, व त्यांची अर्थक्रिया करिता सूक्ष्मपणे वेगवेगळी असली तरी ती तीन्ही एकरूपच आहे.

आत्मा कर्ता किंवा भोक्ता आहे. पण पर पदार्थाचा कर्ता वा भोक्ता नाही. त्याची महासत्ता केवळ /स्व/ मध्येच सीमित आहे. व्यवहारात शुभाशुभांचा कर्ता, पुण्यपापांच्या फळांचा भोक्ता असे म्हटले असले तरी /स्वरसा शिवाय तो कांहीच भोगत नाही. ज्ञानमयते पलीकडे त्याला कशांतच रस नाही. त्याचे अनंत वीर्यत्व यातच आहे. पाप-पुण्य, शुभ-अशुभ अशा आचार धर्माच्याही पलीकडे तो शिवात्मा आहे. अखंड, एकरूप, प्रभू तोच आहे. असे आत्म्याचे अनंत स्वरूपी पुष्प उमलेले की अदिजिना सारखाच तो आत्मा होतो. त्याचा सुगंध, त्याच्या रूपाने अक्षय होऊन जातो. मनी मानसी तोच दिव्य गंध रेंगाळत राहतो.

जीव जडाचा बंध अनादी । बंधनात त्या कर्म उपाधी ॥

कुणापासूनी कोण जन्मते । प्रश्न खुळ हा नकोच येथे ॥

जमीनीतले अशुध्द सोने । खाण कधीची कुणास पुसणे ॥

अशुध्द सोने शुध्द कराया । अग्नि गुणाची हवीच किमया ॥

ज्ञान शक्ति ती आत्म्याचा गुण । पाषाणातिल सुवर्ण कणकण ॥

घेत वेचुनी अशुध्द त्यजिते । ज्ञान शक्तिला सर्व शक्यते ॥ 9

जीव आणि जड पदार्थ यांचा संबंधच अनादी आहे. त्याला सुरुवातच नाही. कर्माच्या उपाधीने तो बुध्द आहे. बीज अगोदर की वृक्ष हे विचारणे जसे अविवेकी आहे, तसेच जीव-जडाचा संबंध केव्हा पासून आला, हे विचारणे अज्ञानाचे आहे. कर्मफलांचा संबंध जीवात्म्याशी आहे व त्याच्या शुध्दीकरणाचा मार्ग आहे. उपाय आहे. सोन्याचे कण जसे सुवर्णमातीत असतात, जेव्हा माती दूर होते तेव्हा बाबनकशी सोने तावून सुलाखून बाहेर येते, तसे आत्मा ही आपल्या विकाराने, अज्ञानाने, कर्मपरमाणूशी अनादिकाळ पासून बध्द आहे कर्म परमाणू येतात आणि जातात. पण सर्वथा मुक्ति होत नाही. ही मुक्ती हवी असल्यास ज्ञानाग्नीने कर्मरजांना जाळून पूर्णतः मुक्त होता येते. हा अनुभव, ही किमया केवळ ज्ञानशक्तीचीच आहे. ते ज्ञान कैवल्यमय इ

माले की कर्मपरमाणूंचा नाश होतो. आत्मा आपल्या विशुद्ध स्वरूपांत प्रगट होतो. ज्ञानशक्तिला कांहीही अशक्य नाही.

वस्तू स्वभावे जरी एक ती । प्रति पर्याये अनेक गमती ॥

वस्तू वस्तूमधि गमे नित्यता । प्रति पर्याये नाशिवंतता ॥

पदार्थ येथे पदार्थ तेथे । आकर्षिति नित परस्परते ॥

पदार्थ आपण दुजा होइना । आणि दुजाचा गुण हि साहिना ॥ 10

स्वभावतः आत्मा एक, अखंड चैतन्य पिंडच आहे. परंतु पर्याय अपेक्षेने त्यात अनेकतेचा भास होतो. नित्यता ही अनित्यतेशिवाय कशी असेल ? धृत्व अधृत्वशिवाय कसे असेल. परस्पर विरोधी दिसणारे हे नाते मोठे अपूर्व आहे.

एक पदार्थ, एक द्रव्य दुसऱ्या द्रव्यस्वरूपाचा होत नाही. एक अवस्था, एक गुणही दुसऱ्या गुण अवस्थेचा होत नाही. प्रत्येक समयासमयाची अवस्था स्वतंत्र. पराचे कांहीही करता येत नाही, याचा विवेक ज्ञानशक्ती जागा ठेवते. सूक्ष्म तर खरेच पण ती वस्तुस्थिती आहे.

निजस्वभावे स्वतंत्र असणे । परस्वीवामधि न गवसणे ॥

असणे नसणे घर्म जयाला । अनेकांत गुण म्हणति तयाला ॥ 11

स्वतः प्रत्येक जीवात्मा स्वतंत्र, परस्वभावात त्यांचे कांही काम नाही. कारण /पर/ ही स्वतंत्र. दोघांची सत्ता वेगवेगळी, पण स्वतंत्र. एका दृष्टीने एक असणे, दुसऱ्या दृष्टीने ते नसणे, हे जे असणे-नसणे, आहे ही वस्तुस्थिती आहे. ते एक सत्य आहे. ते जाणून घेता येणे ही अनेकान्त दृष्टी होय.

प्रति वस्तूचा स्वतंत्र धर्म । नित परिणामी स्वगुण स्वधर्म ॥

वस्तुतत्त्व हे सर्व दिशांनी । पारखून घ्या विचार करुनी ॥

अनेकांत हे तत्व सांगते । सम्यग्दृष्टी तिथेच स्फुरते ॥ 12

प्रत्येक द्रव्य, प्रत्येक पदार्थ स्वतःच्या स्वतंत्रतेने परिणमतो बदलतो. पण स्वभाव मात्र बदलत नाही. जीवात्म्याच्या ज्ञान गुणात किती विचित्र हीनाधिकता आढळते, पण त्या हीनाधिकतेमुळे ज्ञान गुणाचा एक अंश ही नष्ट होत नाही वा वाढत नाही. ही अपूर्णातील पूर्णता मोठी सूक्ष्म होय. जो हे जाणून घेतो त्याची दृष्टी ही समीचीन बनते. विश्वाचे कोडे त्याला उलगडता येऊ लागते.

विवेक मतिने विचार करिता । विचार सागर वळे तत्वता ॥

श्रद्धा त्यांची सम्यक्बनते । ज्ञान तयाने पूर्ण प्रगटते ॥

चरित्र त्यांचे पवित्र मंदिर । मूर्तिमंत तो विवेक सुंदर ॥

समता शांती तिथेच संतत । वैर साहिना कुठे जगात ॥

ते सर्वोदय तीर्थ सुमंगल । विश्वाचे कल्याण आत्मबल ॥

तोच धर्म या दृश्य जगाचा । जगातल्या या जिवा जिवाचा ॥ 13

म्हणून जो मोठ्या विवेकाने, ज्ञानशक्तीने स्व-पर पदार्थाचे ज्ञान करून घेतो, त्याचीच श्रद्धा आत्मरूप होऊ न जाते ज्ञाना भोवतीची कर्मधूळ दूर पळून जाते. आणी एक स्वच्छ, सुंदर मूर्तिमंत शांतता, सर्व स्पर्शी समता उदयाला येते. केवळ ज्ञानमय अस्तित्वच तेथे आपल्या दिव्य तेजाने सूर्यासारखे तळपत रहाते.

प्रभूचे हेच सर्वोदय तीर्थ होय. कुणी कुणाच्या स्वातंत्र्यात दखल देत नाही, प्रतिबंध करीत नाही. सर्व जीवात्म्याच्या कल्याणाची भावनाच फक्त वास करीत राहाते. खरे आत्मबल म्हणजे सर्व जीवात्म्यांच्या सुखासाठी प्रार्थना, त्यांच्यासाठी कल्याणाची प्रार्थना, त्यांच्यासाठी कल्याणाची प्रार्थना, हीच प्रार्थना होय.

कुणि माता वा पिता असो मग । प्रजा प्रजापति शत्रु मित्र जग ॥

शील आणि व्रत बंध तयांना । पाप पुण्य फल प्राप्त तयांना ॥

धर्म बोलवी धर्म चालवी । धर्म नीति कर्तव्य पालवी ॥

कर्तव्यातिल दोष पाप ते । कर्तव्यातिल दोष वैर ते ॥

जिवा जिवामधि दोष असा का । आत्म निरीक्षणि नुरेल शंका ॥ 14

जीवनाच्या विकासाला आत्मनिरीक्षण आवश्यक आहे. या आत्मनिरीक्षणाला, अंतर्मुखतेला धर्म म्हटले आहे. आत्मचिंतनासारखा मित्र नाही, हाच धर्म आहे. आई, वडील, प्रजा प्रजापती किंवा अन्यकोणीही असो त्यांना धर्मच मदत करतो. त्या धर्माप्रमाणे आचरण करणे, हेशील, हेच जीवन-व्रत होय. खरे तर आपले सारे बोलणे, चालणे सारे कर्तव्य धर्माने व्याप्त होऊन जातो. सर्वत्र आचार-विचारात सावधानता येते. त्यातूनच नीति व कर्तव्य यांना बळ प्राप्त होते. आपला प्रमादामुळे कर्तव्यात जो दोष उत्पन्न होतो तेच पाप होय. तो दोष दूर करायचा असेल तर आत्मनिरीक्षण आवश्यक आहे.

धर्म सदा निःशंक अंतरी । धर्म पराड.मुख जन अविचारी ॥  
जन्म घेउनी विचार याचा । जो न करी तो बध्द सदाचा ॥  
धर्म मुक्तिचा राजमार्ग हा । त्या मार्गावर जीव उभा हा ॥  
धर्म मुक्तिचे अलख निरंजन । धर्म जगातिल प्रसन्न जीवन ॥ 15

धर्म म्हणजे आत्मधर्म. त्या धर्माचे बळ आहे श्रध्देत, निःशंकतेत. आणि जे धर्मापासून दूर आहेत ते अविचारी आहेत, अ-विवेकी आहेत. आपण कां जन्मलो, आपले जन्माचे सार्थक कशात आहे, हा विचाराच त्यांच्या हृदयात निर्माण होत नाही. म्हणून ते सदैव बध्द आहे. म्हणून धर्म हा मुक्तीचा राजमार्ग आहे. आपले जीवन सदैव प्रसन्न, आनंदित व प्रफुल्ल ठेवायचे असेल तर धर्म हाच उपाय आहे.

जीव जन्मला जगी जगाया । जित्या जीवनी मुक्ति वराया ॥  
साथ तयाला निसर्ग देई । निसर्ग नीती आत्मप्रवाही ॥  
जगावयाचा हक्क हवा तर । जगवावे पण स्फुरते उत्तर ॥  
उत्तरात त्या आत्म-प्रचीती । तिथेच मिळते सदैव शांती ॥ 16

केवळ जीवंत आहोत म्हणून आपण जगतो, ही अत्यंत भ्रामक कल्पना आहे. जगण्याला एक श्रध्दा, एक जीवनपध्दती हवी असते. ती मुक्तीकडे नेणारी असते, त्या मार्गाने आपण निघालो तर सारे ब्रह्मांड मदतीला धावते. निसर्ग मदतीला येतो. सारा वैश्विक चेतन प्रवाह हा मुक्तीमार्गीच वाहात असतो. असे सुंदर जीवन घालविण्याचा प्रत्येक चेतनेचा हक्क आहे. अधिकार आहे. मात्र त्यासाठी इतरांनाही तोच अधिकार आहे, हे ध्यानी ठेवले पाहिजे. जीवनाचे खरे उत्तरही तेच आहे. आत्मप्रचीती, आत्मलक्षी भावना हेच सुशांत जीवनाचे उत्तर आहे. त्या सुशांत, निर्मळ जीवनप्रवाहात आपण सारे सामावून जाऊ या.

\* \* \*

\* भाग 5 वा \*

धर्म जागवी स्फूर्ति देवता । तीच अहिंसा अनादि गीता ॥  
निसर्ग शक्ती उदार भारी । परि जीवातिल स्वार्थ आसुरी ॥

स्वार्थ आणि परमार्थ पारडे । परमात्म्याचे ज्ञान रोकडे ॥

जगा जगू द्या धर्म जागवा । तरीच मुक्ती मिळे मानवा ॥ 1

आत्म्यात जो प्रचंड उत्साह आहे, स्फूर्ती आहे, ती स्फूर्तीच अहिंसेची जननी आहे. तीच खऱ्या अर्थाने /अनादी गीता/ आहे. सारे विश्व, सारा निसर्ग हा नेहमीच उदार आहे. सहिष्णु आहे, परम करुण ही आहे. पण मानवामानवातील स्वार्थ, आसुरी स्वार्थ तिकडे लक्ष देत नाही. स्वार्थ आणि परमार्थ या दोन पारड्या पैकी स्वार्थाचे पारडे जड झाले की जीव बद्ध होतो. परमार्थाचे पारडे जड झाले तर तो मुक्त होतो. परमार्थाचे तत्वज्ञान स्वच्छ व रोकडे आहे. तुम्ही जगा इतरांना जगू द्या, तुम्ही सुखी व्हा, इतरांनाही सुखी होऊ द्या. हाच तर धर्म आहे. मुक्तिचे कारण असलेला हा अहिंसामय धर्म आहे.

मानवतेचा धर्म अहिंसा । मानवतेचा अर्थ अहिंसा ॥

काम मोक्ष ही तिचीच बाळे । तिच्या शक्तितचि विश्व जन्मले ॥

मुक्त व्हावया जीव सिद्ध जरि । धर्म तयाची बघत पायरी ॥

जन्म घेउनी जीवन जगता । हवि संसारी सावधानता ॥ 2

जिथे असेना सावधान गुण । तो अज्ञानी प्रमाद लक्ष्मण ॥

ज्ञानाविण ना मोक्ष जीवनी । असो प्रपंची परमार्थी कुणि ॥

प्रपंचात किति घात पात या । कुणी शत्रू ये युद्ध कराया ॥

युद्धाचे आघात भयंकर । स्वार्थबुद्धिचे ते प्रत्यंतर ॥

निःस्वार्थी ना जगात कोणी । मोक्ष इच्छिती आत्मज्ञानी ॥ 3

आत्मनिष्ठ जन जीवन जगणे । जगता जगता जग जागविणे ॥

जगि जगण्याची क्रिया अपूरी । पुनर्जन्म घे जन संसारी ॥

जन्म मृत्युचे चक्र चुकाया । धर्म आचरुनि मुक्त व्हावया ॥

धर्म पाहिजे कर्म पाहिजे । कर्मयोगि गुरुग्रंथ पाहिजे ॥ 4

गुरु प्रपंची गुरु परमार्थी । गुरु ग्रंथामधि अनंत शक्ती ॥

शक्ति अहिंसा सदैव निर्भय । समरांगणिही तिचाच हो जय ॥

धर्म रक्षणा कर्म आचरी । कर्म कराया शस्त्र सावरी ॥

माय मुलांना करिते ताडन । परी प्रीतिला न ये उणेपण ॥



देवि अहिंसा शस्त्र-धारिणी । माय प्रीतिची कर्म-कारिणी ॥

धर्म तराया धर्म कराया । धर्माचे प्रतिपालन व्हाया ॥

शस्त्रास्त्रासह सज्ज होउनी । स्वये उतरते धर्म-रणांगणि ॥ 5

अहिंसा म्हणजे मानवता, प्रेम, सद्भाव. या विश्वाची निर्मिती अहिंसने होते. काम आणि मोक्ष तिचीच बालके आहेत. मूळ उर्जास्त्रोत तर चेतनेचाच आहे. सारे विश्व दुःख मुक्त, काम-मुक्त होण्याची इच्छा करते, परंतु त्यासाठी लागणारे मानसिक बळ, आत्मश्रद्धा मात्र जपली जात नाही. जीवनाचा स्वीकार करतांना अश्रमत्त होऊनच केला पाहिजे. तो एक अनमोल ठेवा आहे. म्हणून नित्य सावधानता बाळगूनच जीवन जगले पाहिजे.

या सावधान प्रवृत्तीत, अप्रमत्त अवस्थेतच अज्ञानाचे कवच फुटून ज्ञानाचे अंकुर फुटतात. प्रपंच करा किंवा परमार्थ करा ज्ञानाशिवाय कुठेही आनंद मिळणार नाही. प्रपंचात वेदना, दुःख, पीडा, क्लेष हे असतात. पण केंव्हा? जर मनांत स्वार्थ बुद्धी असेल, हिंसात्मकता असेल तर. युद्ध प्रसंगी देखील अनेक डावपेच खेळण्यात येतात. घातपाताचे कुटिल डाव रचले जातात. परस्परांच्या सैन्याला गारद करणारी जीवघेणी शस्त्रास्त्रे निर्माण केली जातात. युद्धात त्यांचा उपयोग देखील अत्यंत निर्दयतेने, क्रूरतेने केला जातो. हे सारे का ? मानवी स्वार्थ हेच त्याचे उत्तर आहे. आत्मज्ञानांचाही एक उत्कृष्ट स्वार्थ आहे. त्यांनाही मोक्ष हवा असतो.

आत्मनिष्ठ असे जन-जीवन जगता येते. स्वतःच्या आत्मविकासाबरोबर इतर ही जीवांना प्रबोधन करता येते. त्यांच्याही जीवनातील बागेत गुलाब-पुष्पे फुलविता येतात, ओसाड जीवनातही नंदनवनाची बहार आणता येते.

तसे पाहिले तर निर्वाणप्राप्ती म्हणजे जीवन मंदिराचे शिखर. पण तसे घडत नाही. जगण्याची क्रिया अपूर्ण राहाते. जन्म-मरणाचे अविरत चक्र चालूच रहाते. हे दुष्ट चक्र तोडायचे असेल तर स्व-धर्माचा स्वीकार केला पाहिजे. स्वधर्माप्रमाणे कर्मही करण्याचे सामर्थ्य आले पाहिजे. कर्मयोग शिकविणारे सम्यक् शास्त्र ते शास्त्र समजावून सांगणारा शास्त्रा यांचीही या जीवनात गरज आहे.

प्रपंचात वा परमार्थात, गुरु हवाच. गुरु ही रहस्यमय शक्ती आहे. ती अनंत आहे. गुरु लाभणे हेच खरे भाग्याचे असते. शिष्याला गुरुचा शोध घेऊ न उपयोग नाही. गुरुनेच शिष्याला शोधले पाहिजे. कधी कधी /आपणच/आपला गुरु हे तत्व स्वीकारावे लागते.

अहिंसेची शक्ती हिंसेपेक्षा थोर आहे. हिंसेत विनाशाला महत्त्व आहे. अहिंसेत निर्भयतेला. स्व-धर्मावर ज्याची आत्यंतिक निष्ठा आहे. तोच खरा निर्भय असतो, जो आत्मनिर्भर आहे. जो आत्म्याच्या अनंतत्वाबद्दल निःशंक आहे तोच निर्भय. स्व-स्वामीत्वाबाबत जो निःशंक आहे तोच निर्भय. अशा निर्भय अहिंसेचा समरांगणांत जय होतो.

स्व-धर्माचे रक्षणासाठी कर्माचा स्वीकार व ते कर्म म्हणजेच शस्त्राचा पाठ पुरावा. आई आपल्या बालकाला प्रसंगी मारते. पण त्यात बालकाच्या जीवनाबद्दल अगाध प्रेम असते. तसेच शस्त्रास्त्रांचा उपयोग करणाऱ्यांच्या हृदयात जर मानवासंबंधी प्रेम असेल व त्या आत्यंतिक सहृदयापोटीच जर तो शस्त्र उगारत असेल तर ती बाब क्षम्य आहे. प्रीती बदनाम होणार नसेल तरच ते आक्रमण अहिंसक. म्हणून आपली अहिंसा-देवी ही शस्त्रधारणी पण आहे. कारण त्या तलवारीच्या पात्याला मातेच्या ममतेचे तेज असते.

जेव्हा भरतासारखा एखादा वीर रणांगणांत उतरतो तेव्हा भरत हा रणांगणांत उतरला असे न म्हणता साक्षात् अहिंसा-देवी धर्म व कर्म यांचे रक्षण करण्यासाठीच शस्त्रास्त्रांनी सज्ज होऊन रणांगणांत उतरली आहे, असे म्हटले पाहिजे.

पाप वृत्ति नच मनुष्य धर्म । मनुष्य जाणति कर्म अकर्म ॥  
धर्म अहिंसा कर्म मार्गतर । सत्कर्मावर प्रेम अखंडित ॥  
जिथे धर्म ना तिथे कर्म ना । प्रेम पराड.मुख जड जीवांना ॥  
झुंज झुंजुनी शस्त्राशास्त्रा ने । धर्म रणांगति यशस्वि होणे ॥  
ही नच हिंसा नव्हे अधर्म । आत्म शक्तिचे जीवन कर्म ॥ 6

पापी हेतूने, मानवांचे जीवन नष्ट करून व मालमत्ता बेचिराख करण्याच्या दुष्ट हेतूने जेव्हा युद्ध केले जाते तेव्हा ते निंद्यच होय. जो तसे करतो तो मानव या संज्ञेला पात्रच नाही. असे अमानवी युद्ध जर आपल्या राष्ट्रावर लादले गेले तर त्यासाठी राष्ट्राने पराकाष्ठेचा लढा द्यायलाच हवा. कारण हा लढा म्हणजेच पुण्यकर्म होय. कारण त्यात अहिंसात्मक निर्भयता आहे. अहिंसात्मक प्राणार्पण आहे. सत्कार्यासाठी प्रेममय मार्गाने खेळलेले युद्ध हे सत्कार्य आहे.

असा प्रेममय धर्म नसेल तर कर्मही हीन होऊन जाईल. प्रेमाच्या अस्तित्वातच चेतनेने श्वास निर्मळ असतात. अहिंसात्मकतेने युद्धाचे आव्हान स्वीकारणे हाही प्रेममय जीवनाचा एक भाग आहे. ती हिंसा नाही, ते दुष्कर्म नाही. आत्मविलासाचा तो एक दिव्य आविष्कार आहे.

सदैव जागृत देवि अहिंसा । परामात्म्यावर तिचा भरवसा ॥  
विश्वासाचा घात साहिना । तिथे प्रगटते युद्ध प्रेरणा ॥  
युद्ध कशास्तच युद्ध कुणास्तव । क जिवाला जीवन वास्तव ॥  
कोण आपुला कोण पराचा । कुणी कुणाचा पक्ष धरावा ॥  
सत्पक्षाची शक्ति अहिंसा । सत्यार्थावर तिचा भरवसा ॥ 7

अहिंसा ही आत्मिक चेतनेची परिष्कृत शक्ती आहे. ती सदैव जागी असते. जागी असते. आत्म्याचे, परमात्म्याचे अधिष्ठान तिला आहे. अशा प्रेरक व परिष्कृत चेतनेला जेव्हा दुष्टता आव्हान करते तेव्हा युद्ध प्रेरणा निर्माण होते. या युद्धातूनही युद्धाचे कारण कळते, कशासाठी युद्ध प्रेरणा निर्माण होते. या युद्धातूनही युद्धाचे कारण कळते, कशासाठी युद्ध करायचे याचा बोध होतो. जीवन मरणाची वास्तवता तर युद्धामुळेच कळण्याची शक्यता आहे. जो सत्य पक्ष असेल त्याची शक्ती अहिंसेत असली पाहिजे. स्वतःचे जीवन देऊ न अहिंसेसाठी मृत्यु पत्करता आला पाहिजे.

आत्मज्ञानी जन आनंदी । तयासि साधे सहज समाधी ॥  
हा तर त्यांचा स्वाभाविक गुण । धर्म अहिंसा विश्व विलक्षण ॥  
सदाचारि तो अति सुविचारी । प्रेम तयाचे जिवाजिवावरि ॥  
घात कुणाचा कधी न करतो । मुनीमहात्मा जगी वंद्य तो ॥ 8

युद्ध असो की शांती, आत्मवान माणूस आनंदाच्या डोहात मग्न असतो. आत्म्याशी एकरूप करणारी, त्या चेतनेच्या विशुद्ध रूपाने साक्षात् अनुभवायला येणारी समाधी सहजतेने त्याला लाभू शकते. आत्म्याचा तर आनंद हा स्वाभाविक गुण आहे. आणि अहिंसा आनंदाचीच जननी आहे. अत्यंत लोक विलक्षण जननी. खरा सदाचार, सुविचार, अहिंसेचीच बाळे आहेत. कारण अखिल जीवात्म्यावर प्रेमाचे पांघरुण घालून त्यांची काळजी वाहणारी अहिंसा माताच आहे. म्हणून साधु-संत हे कुणाही जीवांचा घात करीत नाहीत, तसेच मनसा-वचसा कायेन ते परम अहिंसकच असतात. तेच वंद्य होत.

तोच यतीश्वर तोच मुनीश्वर । महा व्रती तो वृत्ति दिगंबर ॥  
पूर्ण अहिंसा तो व्रत पाळी । श्रमण संस्कृती जगी आगळी ॥  
लाखातील तो एक महात्मा । पूज्य सदा तो गृहस्थ धर्मा ॥ 9

असा संतश्रेष्ठ पुरुष म्हणजेच मुनीश्वर होय. तोच महाव्रती तोच दिगंबर पुरुष होय. अशा अहिंसात्मक जीव स्वभावाचे शास्त्र-शुद्ध प्रतिपादन करणारी श्रमण संस्कृती जगावेगळी वाटते. असा लाखातील एक महात्मा युगायुगात जन्मास येतो. असंख्य जनताजनार्दनास तो वंद्य होतो. सारा गृहस्थधर्म त्याच्या भोवती रुंजी घालतो.

जीव आणि जड द्रव्य अनादी । जिवाजिवाला जगी उपाधी ॥  
पृथ्वी आप वा तेज वायु तो । वनस्पतीचा गुणाकार तो ।  
स्पर्श तयांना ते एकेन्द्रिय । स्थावर वस्तु जगात निर्भय ॥  
किडा मुंगी वा पशू पक्षिते । जगि पंचेन्द्रिय मनुष्य तेथे ॥  
तयास येते दया तयांची । प्रीति तयावर मुनीवर्याची ॥ 10

याविश्वाचे-जीवनाचे जे जीवद्रव्याचे कोडे आहे ते अत्यंत रहस्यमय आहे. जसे आत्म्याचे अनादित्व आहे तसे जडाचेही आहे. या दोन द्रव्यांच्या समयोगाने हा संसाराचा गाडा अविरत भ्रमंती करीत आहे. चेतना शक्तीत विकृती होण्याचे सामर्थ्य आहे. जडाचा आश्रय घेऊ न विविध योनीत जीवाचा प्रवास चालू आहे.

भगवंतांनी इंद्रियांच्या अपेक्षेने या सर्व जीवांचे पाच प्रकारे विभाग करून वर्णन केले आहे. 1) ज्या जीवांना केवळ स्पर्श इंद्रिय आहे असे जीव पहिल्या प्रकारात येतात. जरी त्यांच्या आत्म्यात अनंतज्ञान, अनंत दर्शन, अनंत सुख व अनंतवीर्य इ गुण असले तरी ते सुप्तावस्थेत असतात. पृथ्वी, पाणी, अग्नी, हवा आणि वनस्पती अशा पाच प्रकारांनी पहिल्या एकेन्द्रियांचे वर्णन प्रभूंनी केले आहे. 2) ज्यांना स्पर्श व रसना अशी दोन इंद्रिये आहेत हा दुसरा जीवाचा प्रकार. 3) ज्यांना स्पर्श, रसना व नाक आहेत अशा प्रकारचे तीन इंद्रिये असणारे जीव 4) ज्यांना स्पर्श, रसना, नाक व डोळे अशी 4 इंद्रिये आहेत व त्या माध्यमातून जे जीवन घालवितात असे चार इंद्रिय जीव.

ज्यांना स्पर्श, रसना, नाक, कान व डोळे आहेत असे पाच इंद्रियवाले जीव. या पाच इंद्रिय असणाऱ्यात मन असणारे (स-मनस्क) व मन नसणारे (अ-मनस्क) असेही प्रकार आहेत. या पावही प्रकारच्या जीवांच्या बाबत नित्य प्रेमभाव बाळगणारे व त्यांच्या कल्याणाची इच्छा करणारे साधु हे वंद्य होत.

कधी कुणाची घडो न हिंसा । विश्ववंद्य तो धर्म अहिंसा ॥  
स्वये आचरुनि जनास सांगे । साध्य तया व्रत विरक्तीयोगे ॥

महाव्रती तो वंद्य महात्मा । मार्ग दावितो गृहस्थ-धर्मा ॥ 11

अशा वर सांगितलेल्या जीवांच्या हिंसेचे पातक घडू नये व त्यांचेवर सतत प्रीतीचे छत्र रहावे हे सांगणारा धर्म म्हणजे अहिंसाधर्म होय. असा धर्म आचरणारे संत, मुनीजन आपल्या आचरणाने अहिंसेचा आचारधर्म सांगत असतात. हेच मुनीचे महाव्रत होय. अहिंसेचा सम्यक् आचार हाच त्यांचा खरा योग होय. तेच त्यांचे खरे व्रत होय. असे महाव्रती महात्मेच गृहस्थधर्माचा आचारधर्म सांगत आले आहेत.

गृहस्थ धर्मी जन संसारी । अशक्य त्यांना मुनिवर्या परि ॥

व्रताचार तो म्हणुनि लोक ते । सदाचार प्रिय अणुव्रताते ॥

प्रपंचात या पालन करिती । तयास गुरुजन श्रावक म्हणती ॥ 12

गृहस्थांना महाव्रताचा स्वीकार करणे अशक्य आहे म्हणून त्यांना सदाचार धर्माचा आश्रय घेऊन अणुव्रतांचा उपदेश केलेला आहे. मर्यादित स्वरूपात अहिंसा, सत्य, अस्तेय, अपरिग्रह व ब्रह्मचर्य या व्रतांचे पालन करणे अणुव्रतांचे पालन करणे होय. मद्य, मांस व मद्य यांचाही आजन्म त्याग विवेकी व सदाचारी श्रावक करतो. खऱ्या देव, शास्त्र व गुरुंचा आदर, विनय, आराधना व भक्तीही तो करतो. म्हणून अणुव्रमधर्मालाच गृहस्थ-धर्मही म्हटले जाते. तो श्रावकधर्मही होय.

धर्म अहिंसा अधर्म हिंसा । पाप विमोचन धर्म प्रशंसा ॥

नेणुनि घडले पाप जरी करि । धर्म तयाला तिथे सावरी ॥

पाप नव्हे तो प्रमाद घडला । तिथे न हेतु दोष कुणाला ॥ 13

थोडक्यात अहिंसा सर्वाभूती प्रेम, वात्सल्य म्हणजे धर्म. याच्या विपरीत हिंसा म्हणजे अधर्म-पाप. पापांचा त्याग म्हणजेच धर्माचा स्वीकार. अजाणता, अ-बुद्धीपूर्वक एकादे पाप घडले तर धर्म त्याचे रक्षण करतो. त्याला पुनः प्रमादी होऊ देत नाही. पापाचा हेतू नसल्याने पण चूक तर झाली आहे, अशा स्थितीत धर्म त्याला सन्मार्ग दाखवून पुनःव्रतात स्थिर करतो.

दोष मनातील पाप प्रकृती । सावधान गुण धर्म जागृती ॥

धर्म मार्गरत मी पुण्यात्मा । मला मानिना तो पापात्मा ॥

बोल बोलता दुखावते मन । दुजा दुखविता दोष घडे पण ॥

कुणी कुणाला मनी दुखविले । कुणी कुणाचे प्राण घेतले ॥

दुखावले मन ती पण हिंसा । प्राण घेतला ती पण हिंसा ॥ 14

एक पातकी भाव-क्रिया ती । एक पातकी द्रव्य-क्रिया ती ॥  
असो भाव की असो द्रव्य ते । तथा दुखविता पातक घडते ॥  
पातक हिंसा शस्त्र दुधारी । स्पर्श करीना तो सुविचारी ॥ 15

मनात क्रोध, अहंकार, दम्भ, इ. जे. विकार दडून बसले आहेत, ते निमित्त मिळताच बाहेर पडतात. प्रमादी माणसाचे बाबतीत असे घडते. पण जो व्रताचरणांत, जीवनाच्या स्वच्छ मार्ग आचरणांत सावध असतो तोच धर्म जाणतो. धर्म त्याच्या हृदयात जागा असतो.

मनांत जरी हिंसात्मक विचार आले, पापात्मक विचार आले तरी सूक्ष्म हिंसाच आहे. वाणीने जरी हिंसेचा आश्रय घेतला तरी ती हिंसाच आहे. शरीराने दुसऱ्याच्या मनाला दुखविले, किंवा त्रयस्थांचे मार्फत जरी त्याला दुःख, वेदना, पीडा दिली तरी ती हिंसाच आहे.

कारण मनांतील भाव-भावना व्यक्तीला सोडून असत नाहीत. भावनात्मक क्रिया घडली तर ती भावहिंसा होणारच, यांत शंका नाही. आणि त्या भावहिंसेबरोबर प्रत्यक्ष शरीराचा शस्त्रांचा आधार घेऊन हिंसात्मक क्रिया केली तर द्रव्यहिंसा व भावहिंसा अपेक्षाकृत प्रकार आहेत. अशारीतीने हिंसेचे शस्त्र दुधारी आहे. सुविचारी माणूस त्यास स्पर्शही करणार नाही.

सत्यमेव जयते हा धर्म । जगावयाचे जगि सत्कर्म ॥  
कर्म पुण्यमय चिरंजीव ते । कर्म पातकी जनि संचरते ॥  
पाप वृत्तिच्या क्रूर श्वापदा । हवी ग्रासण्या जीव संपदा ॥  
अहिंसेस ये दया त्याची । क्रूर श्वापदे शत्रु तियेची ॥  
स्वार्थ बुद्धिचा मानव प्राणी । गमे भयंकर क्रूर पशूहुनि ॥  
तिथे प्रगटते युध्द भयंकर । लढे अहिंसा करि घेउनि शर ॥ 16

दुसऱ्या प्रकारे /सत्यमेव जयते/ हा धर्म. अहिंसेत व सत्यात तसा फरक नाही. अहिंसा ही वस्तुस्थिती आहे, तो आत्म्याचा सुंदर धर्म आहे. म्हणून अहिंसाही सत्य आहे.

पुण्यकर्म फुलांच्या सुवासाप्रमाणे चोहोकडे पसरते. पापकर्म देखील एखाद्या सडलेल्या प्राण्याच्या शरीराच्या वासाप्रमाणे सर्वत्र पसरते. हिंसकांना विश्वातील जीव नष्ट करणे आवडते. हिंसेला जगण्याचे साधन बनविले जाते. मांसाहार करण्यासाठी लक्षावधी जीवांना मारण्यात येते. भोग भोगण्यासाठी लक्षावधी स्त्रियांना गुलामीत जीवन कंठावे लागते. पैसा कमविण्यासाठी सर्व प्रकारच्या असत्याचा, फसवा फसवीचा, भेसळीचा हिंसेचा आश्रय घेतला जातो.

हे हिंसात्मक संकट दूर करण्यासाठी अहिंसेला सज्ज राहावे लागते. हिंसेचा आश्रय करणाऱ्या मानवसमाजाला धडा शिकविण्याची इष्टापत्ती अहिंसेवर येते.

शरांत शक्ती सत्यार्थाची । सत्य शाश्वती जगि विजयाची ॥  
विजय जिवाच्या जीव रक्षणा । धर्म रक्षणा कर्म रक्षणा ॥  
मृत्यु मुखामधि पाप प्रबळते । अहं बुद्धिने स्वयेच शिरते ।  
शिरते मरते उरे शांतता । तीच अहिंसा स्वधर्म सत्ता ॥  
जगि हिंसारत जीव प्रमादी । पाप प्रकृती तिथे उपाधी ॥  
जिथे असेना प्रमाद लक्षण । आणि नांदतो सावधान गुण ॥  
साधु गुणे कुणि जगो मरो वा । पुण्य भाव परि तयास ठावा ॥  
तिथे प्रसंगी घडेल हिंसा । पुण्य प्रकृती शुध्द अहिंसा ॥ 17

अहिंसेच्या बाणात सत्यार्थाची शक्ती आहे. कारण अहिंसेचा पराजय होत नाही. सत्याचा पराभव होत नाही. कारण अहिंसा व सत्य आत्म्याचा व परमात्म्याचा स्थायीभाव आहे. स्थायी भाव किंवा स्वभाव कधी नष्ट होत नाही.

अहिंसेला जो विजय अपेक्षित आहे त्यात मानव कल्याण, मानव रक्षण आहे. धर्माच्या रक्षणासाठी अहिंसा शस्त्र हातात घेते. हिंसेचे पाप स्वयमेव अहिंसेच्या शस्त्राला बळी पडते. हिंसा फार काळ टिकत नाही. कारण हिंसा नकली असते. क्षणभंगुर असते. तिचा नाश झाला की अहिंसा स्वधर्म सत्ता गाजविते.

जगात जो पर्यंत माणूस प्रमादी राहिल, पापभावनेने जगेल दुसऱ्याचे अहित /मी करतो/ अशी कर्तृत्व बुद्धी असेल तोपर्यंत हिंसाचार घडण्याची शक्यता आहे.

पण जेव्हा आत्म-जागृती होते, स्वधर्म बोध होतो, पुण्य भावना तीव्र होते तेव्हा पापकारक हिंसा राहत नाही. प्रसंगी अशा पुण्यमय भावना असणाऱ्या माणसाकडून हिंसा घडते, नाही असे नाही, पण भाव शुध्द असल्याने, अंतरंगी सर्व जीवांच्या कल्याणाची-मांगल्याची भावना असल्याने ही हिंसा, हिंसा नसते.

सत्याने जग मंगल बनते । सत्याने सौन्दर्य चमकते ॥  
असत्य खपते नच सत्याला । तिथे न थारा अज्ञ तमाला ॥  
कोण प्रपंची कुणि परमार्थी । व्यवहाराची एकच रीती ॥

जन हृदयातुनि सत्य उमलते । प्रेम पूर्ण व्यवहार साधिते ॥  
सत्य जगाचे सदैव भूषण । कठोर अप्रिय वचन विवेचन ॥  
अशा प्रमादा तिथे न आश्रय । सावधानता धर्म निरामय ॥ 18

आत्म्याचा दुसरा अर्थ आहे सत्य प्रीती. सत्याचे दुसरे नाव आहे अहिंसा. सत्य आणि अहिंसा एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत, सत्य हे विश्वाचे सौंदर्य आहे. सत्य मंगल आहे. सत्य हे चिरकाल टिकणारे अमृत-तत्व आहे. /सत्/ म्हणजे जे अनंत आहे, अविनाशी आहे, नित्य आहे, मंगल आहे ते. त्या विराट सत्चा-अस्तित्व बोधाचा जो भाव(गुण) आहे ते सत्य. वस्तूचे स्वरूप, गुण हे कधीही नष्ट होत नाहीत. चैतन्याचे अस्तित्व कशानेही नष्ट होत नाही, ते अजर-अमर-अविनाशी आहे. म्हणून चेतना ही सत्य आहे. अशा ऊर्ध्व मंगल चेतनेला अज्ञानाचा अंधार स्पर्श देखील करू शकत नाही. त्या सौंदर्याचा बोध झाला की जीवन सत्यमय होऊन जाते. प्रपंचात वा परमार्थात तेच सत्य प्रकट होते. सत्य हृदयातून फुलून आचार-विचारात पसरते-प्रकट होते. सत्य जरी कठोर असले, कटु असले, अप्रिय असले तरी अ-प्रमादी जीवनाला तसे वाटत नाही. जे प्रमादी आहेत. मोहात गुंतले आहेत, अज्ञानात लोळत आहेत त्यांना सत्य कटु वाटते. अप्रिय वाटते. म्हणून आत्मधर्म हा नित्य निरामय व सत्याधिष्ठित असतो. /सत्य जगाचे सदैव भूषण/ असा भाव जाणत्यांनी हृदयांत बाळगावा.

धर्म बोलती धर्म चालती । सत्य धर्म ही जगि जन रीति ॥  
निसर्गात या सत्य प्रगटते । सहज स्वभावे जना बाहते ॥  
सत्य शोधिते भेद विकारी । निर्विकारिता तया अंतरी ॥  
आत्म स्वभावे सत्य रंगते । निजानंद गुणि सत्य डोलते ॥ 19

धर्म जीवनात अवतरला की सर्व आचार-विचार, चालणे-बोलणे बदलून जाते. धर्म म्हणजे सत्य, आणि सत्य हेच जीवन होऊन जाते. सारे जीवन प्रकाश आणि सुगंध यांनी भरून जाते, तेच सत्य निसर्गात सामावून राहते. ढगातून त पृथ्वीवर बरसते. सूर्यप्रकाशातून ते अवनी तलावर अवतरित होते. सान्या निसर्गसृष्टीतून ते तरलपणे दृग्गोचर होते. अभेदाचा अखंड प्रवाह त्या सत्यातूनच वाहात असतो मात्र विकारी मन सदैव भेदात अडकून बसते. हे माझे, हे तुझे असा आप-पर भाव फक्त भेदातच आढळून येतो. त्या सत्याचे दर्शन आत्म्याच्या स्वभावातून स्पष्टपणे जाणवते. आपल्याच नैसर्गिक आनंदाची वस्त्रे आत्म्याला शोभून दिसतात.

अपूर्ण जीवन पूर्ण होउ दे । दुःखित मानव सुखी होऊ दे ॥



सत्य न हो वश कधि ढोंगाला । सत्य न हो वश कधि कपटाला ॥

सत्य जिवातिल भाव फुलोरा । सत्य जिवातिल प्रकाश सारा ॥

वस्तु स्वभावे अनंत असती । परि सत्याते स्वये शोधिती ॥

राष्ट्र शक्तिची कमान चढते । विश्व शांति ही तिथे नांदते ॥ 20

सत्याने अपूर्ण जीवनाला पूर्णता येते. दुःखांचा सर्वथा नाश होऊन सुखाची कोमल किरणे प्रकट होतात. सत्याला ढोंग, दंभ, कपट झाकाळू शकत नाहीत. सत्याच्या फुलोऱ्याला असत्याची कीड लागू शकत नाही. अंधकार सत्याला झाकाळू शकत नाही. जरी वस्तूंचे गुण, स्वभाव किंवा अवस्था अनंत असल्या तरी सत्य एकच असते. त्याचा शोध केवळ आत्म-स्वभावातच करता येणे शक्य आहे. सत्यानेच राष्ट्र, समाज विकसित होतो. त्या सत्यापोटीच विश्व-शांती नांदू शकते.

सद्रव्याचा मानव स्वामी । अस्तेय व्रत हित परिणामी ॥

आत्मगुणाचा असे तोच धनि । कुलाचार कुल धर्म मुगुट मणि ॥

परद्रव्याची तया न ममता । रुचे न चोरी तया तत्वता ॥

आत्मगुणाचा असे तोच धनि । कुलाचार कुल धर्म मुगुट मणि ॥

परद्रव्याची तया न ममता । रुचे न चोरी तया तत्वता ॥

पराधीनता पाप मानितो । पाप कर्दमी कधी न रुततो ॥

बद्ध भावना पारतंत्र्य ते । पारतत्रिय ना सौख्य तयाते ॥

गृही ग्रामि वा असो स्वदेशी । जगात मिळते कीर्ति तयासी ॥

स्वार्थ सुखास्तव कुणी कुणाना । नको हडपणे कळे तयाना ॥

आत्महिताची ओळख पटते । विश्व कुटुम्बी प्रेम बहरते ॥ 21

सावधान गुण आत्म प्रचीती । स्वतंत्रता ती तिथेच शांती ॥

लोक संग्रही प्रपंच बाणा । परि अपरिग्रह हवा जिवाना ॥

निराकूल मन हवे जीवनी । लोभ वृत्तिची नको जाचणी ॥

आकुलता हा लोभ प्रभावी । निराकूल मति सहज स्वभावी ॥

सहज स्वभावे मनास शांती । तिथेच घडते जीवन क्रांती ॥ 22

सत्याचे आणखी एक रूप आहे अचौर्य किंवा अस्तेय. अस्तेय हे व्रत आहे. परद्रव्यासंबंधीच नव्हे तर स्व-द्रव्याच्या एकाही अवस्थेशी ममत्वभाव तेथे राहात नाही. कुणाची कांही वस्तु घ्यावी, ती चोरावी व आपले जीवन सुखी करावे, अशी भावनाही तेथे नसते. तत्वतः कोणत्याही जीवाला

चोरी रुचत नाही. चोरी करणाऱ्यालाही ती मनांतून, अंतरंगातील सद्भावातून पटत नाही. चोर ही चोरीचा तिरस्कार करतो. यांचे कारणच हे की चोरी सत्य नाही. चोरीचा विकार ही सत्य नाही. जसा हिंसेचा असत्य. तसा चोरीचाही विकार वा विचार असत्यच होय. त्याचे आत्मीय गुण हेच वेगळे त्याचे आहेत. पराधीनता चोरलेले द्रव्य-धन एकदा का होईना संपते. नष्ट होते. मग तो विकारी गुण आत्म्याचा कसा होईल ? चोरी म्हणजे परतंत्रता. त्या परतंत्र अवस्थेला भय, त्या भयातून आत्मविनाशच संभवतो. स्वार्थापोटी अज्ञानापोटी केलेली चोरी ही आत्मघातकच असते. म्हणून परद्रव्याची अभिलाषा टाळून सम्यक् रीतीने अस्तेय-व्रताचा स्विकार केला पाहिजे. त्या व्रतातूनच विश्व-कुटुंबाचे स्वप्न साकार होऊ शकते.

या व्रताचेच विकसित रूप म्हणजे अ-परिग्रह. प्रपंचात ही आवश्यकतेपेक्षा जास्त संग्रह हा चोरीला निमंत्रक ठरतो. वर्गकलहाला त्यामुळेच जोर येतो. /तेन त्यक्तेन भुंजीथा:/ हे तत्व स्वीकारले तर अ-परिग्रह साध्य होतो. कमीतकमी गरजा व जास्तीतजास्त आत्मलक्षी हृदय यातूनच समाजाचे स्वास्थ्य चांगले राहू शकते.

परिग्रहातून-आवश्यकतेपेक्षा अधिक संचयातून मन शरीर हे आकुलित, संत्रस्त व बेचैन राहतात, समाधानाचे जीवन, शांतीचे जीवन माणूस जगू शकत नाही. मानवाची अनिवार हाव, संचयाची दुष्ट प्रवृत्ती यामुळे जीवन विकृत, संघर्षमय व दुःखमय होते.

अ-परिग्रहाने आत्म्यास शांती लाभते. त्या शांतीतूनच जीवनात क्रांती घडू शकते. रटाळ व कंटाळवाणे जीवन नकोसे असेल, व जीवनांत कांही भव्य-दिव्य घडवायचे असेल तर त्याला अ-परिग्रह व्रतासारखे अमृत नाही.

ब्रह्मचर्य व्रत सदैव सुंदर । ब्रह्मचारिते कुणि नारीनर ॥

आत्म सुखामधि विहार करिती । जन संसारी सौख्य वितरित ॥

भौतिक परिमिती सांत जगाला । सुशीलता दे रंग निराळ ॥

निसर्ग ओढित मनास इकडे । धर्म जागवी जनास तिकडे ॥

जनामनाचे युध्द अखंडित । युध्द कुशलता ब्रह्मचर्य व्रत ॥ 23

आणखी एक सुंदर अणुव्रत म्हणजे ब्रह्मभाव म्हणजे आत्मरती. ब्रह्मस्वरूपात स्थिरता म्हणजे ब्रह्मचर्य. त्या ब्रह्मस्वरूपात स्थिरता म्हणजे ब्रह्मचर्य. त्या ब्रह्मस्वरूपात जे रमतात तेच खरे ब्रह्मचारी होत. संसाराच्या सुखापेक्षाही त्यांना अधिक सुख मिळते. त्याचे सुख हे सर्वांचे सुख

असते. भौतिक सुखे किंवा काम-सुखात जितका रस-रंग असतो त्यापेक्षा सुशील व वासना रहित जीवनात जास्त असतो. असेही घडते की, निसर्गाच्या स्वभावात कामतत्वाची ओढ असते. परंतु त्याची व्यर्थता कळली की ब्रह्मचर्य साऱ्यांच्या मनात एक आगळीच क्रांती घडवून आणतो.

काम कल्पना सदा विकारी । काम कल्पना अति अविकारी ॥  
काम कल्पना परगृहवासी । काम कल्पना मुकवि सुखासी ॥  
शीलवंत तो लढे प्रसंगी । शीलवंत हो कीर्तिवंत जगि ॥  
दुर्बलता निःसत्व निराशा । जगी झाकिते आत्म प्रकाशा ॥  
हवे आत्मबल सदा जीवनी । जिथे सत्व ना तो नच ज्ञानी ॥ 24

काम-विकार हे तर स्पष्टतः विकारच आहे. त्याचे कार्य व निष्पत्ती ही क्षणिक सुखाची असते. काम-विकारांचे स्वरूप हे स्पष्टतः विकारमय असल्याने खऱ्या सुखाशी त्यांचा ळ बसतच नाही. म्हणून शीलाचा हिता सर्वांनी उच्चरवाने गायला आहे. म्हणून शीलवन्त आपल्या शीलरक्षणासाठी स्वतःशी जसा लढतो, तसा तो इतरांशीही झगडतो. कामविकारांशी भांडण करायचे नसते पण त्या विकारांना जाणून घेऊन त्या काम-उर्जेचे रुपांतर करून तिला आत्मरतीत बदलायचे आहे. शीलवंत हाच खरा कीर्तिवंत असतो.

कामविकारांना शरण जाणे ही केवळ शारीरिकच नव्हे तर मानसिक दुर्बलता आहे. ती निराश करणारी आहे. आत्म्याच्या प्रकाशाला झाकाळून टाकणारी, त्याचे सामर्थ्य कमी लेखणारी ती दुर्बलता आहे. आत्म्याचे शील हेच खरे बळ आहे, सामर्थ्य आहे, तत्व आहे. त्या तत्त्वाचे सम्यक्दर्शन ज्याला घडते तो ज्ञानी होय.

स्वदार रति ही प्रपंच निष्ठा । नसे प्रपंची काम प्रतिष्ठा ॥  
असुनि प्रपंची जे न बहकले । ब्रह्मचर्य ते प्रपंचातले ॥  
इंद्रिय निग्रहि जन संसारी । परमार्थाचे प्रेम जयावरि ॥  
शुध्द स्वच्छ संसार तयाचा । राज मार्ग तो परमार्थाचा ॥ 25  
ब्रह्मचर्य व्रत उदार सद्गुण । सदा विवेक सदैव चिंतन ॥  
काय हवे वा काय नको जगि । वृत्ती भली वा वृत्ती वाउगी ॥  
तयास कळते तयास वळते । भोगवादि मन तिथेच चळते ॥ 26

प्रापंचिकासाठी पहिली पायरी म्हणून स्व-स्त्री-संतोषाच्या रूपाने ब्रह्मचर्य पाळण्याचा विचार मांडण्यात आला आहे. स्व-स्त्री ही एक जीवनसाथी, एक जीवाभावाची सखी, एक मार्गदर्शक म्हणून मानली पाहिजे. तिच्या भावजीवनाला सुसंस्कारित करण्याची ते भावजीवन फुलविण्याची व सर्वार्थाने तिचेही जीवन उन्नत, आत्मरत आणि ज्ञानमय बनविण्याचा प्रयत्न पुरुषाने केला पाहिजे. ती एक रथाचे चाक आहे. जीवनरथ चांगल्यारीतीने चालावा म्हणून स्व-स्त्रीची काळजी घेणे, तिच्या व्यक्ति विकासाला मदत करणे हे कर्तव्य स्व-स्त्री संतोष, व्रतात येते. दाम्पत्याच्या काम-जीवनाचे उदात्तीकरण करण्याचा प्रयत्न केल्यास कामतत्व सुप्रतिष्ठित होते. घरात कलह, असंतोष, निर्माण होत नाही. हे प्रापंचिक, नैष्ठिक ब्रह्मचर्य होय. इंद्रिय विजयाचा तो एक सोपान आहे. हे प्रापंचिकाचे ध्येय देखील परमात्म प्राप्ती हेच आहे. शुध्द, स्वच्छ व निर्मल प्रपंच हाही परंपरेने शुध्द ब्रह्मचर्या कडे घेऊन जातो. हाच एका दृष्टीने ग्रहस्थाचा परमार्थ होय.

ब्रह्मचर्य हा उदार सद्गुण आहे. त्या सद्गुणाचे सदैव चिंतन मनन व आचरण करणे आनंदोर्मीना कवटाळण्या सारखे आहे. शाश्वत आनंदाच्या डोहांत सुस्नात व्हायचे असले तर भोगतृष्णेला कुठे तरी आवर घालावाच लागतो.

ब्रह्मचर्य व्रत प्रसन्न जीवन । संसारातुनि नव्हे पलायन ॥  
घाण घरातिल गृहस्वामि तो । दूर कराया सदैव झटतो ॥  
साह्य तया करि गृहस्वामिनी । गृही प्रगटते प्रजा सद्गुणी ॥  
कुटुम्ब म्हणजे प्रजाराज्य ते । विश्व कुटुम्बी प्रेम प्रगटते ॥  
तिथे रंगते मन सुविचारी । तिथे न मैथुन भोग विकारी ॥  
अशा प्रपंची ज्ञान हरखते । दिव्यत्वाचे दर्शन घडते ॥ 27

प्रसन्न, आनंदी आणि ज्ञानमय जीवनाचा साक्षात्कार ब्रह्मचर्यात घडतो. संसारिक जबाबदाऱ्या टाळणे म्हणजे ब्रह्मचर्य नव्हे. किंवा तो पलायनवाद ही नव्हे. कामजीवनाची व्यर्थता व काम उर्जेचे आत्मोद्धारासाठी उन्नयन यामुळेच ब्रह्मचर्याला दृढता येते. खऱ्याखुऱ्या आत्म्यातील वीर्यशक्तीला जागृत करू न व आत्मरतीकडे वळवून कामजीवन संपन्न होते. प्रपंचातील किल्मिश दूर करणारे, शाश्वत सुखाकडे वाटचाल करावयास लावणारे स्वदारसंतोषव्रत हे प्रपंचातील अमृत आहे. स्त्रीच्या अशा निर्मळ जीवनातून विवेकी, गुणसंपन्न व किर्तीमान प्रजा निर्माण होते. कुटुम्ब म्हणजे प्रजेचे निर्मळ सद्गुणी राज्य. अशा कुटुम्बा पासूनच विश्वप्रेमाचे निर्मळ प्रवाह वाहू लागताच. प्रत्यक्ष अशा काम-विजया कुटुंबात मग विकारी मैथुनाला जागाच

उरत नाही. अशा अलौकिक, ज्ञानसंपन्न, चारित्र्यसंपन्न कुटुम्बातच जीवशक्तीचे दिव्यपण पाहायला मिळते.

सत्य अहिंसा ब्रह्मचर्य व्रत । करिति प्रपंची सुखमय जीवित ॥  
नितान्त सुंदर धर्म साधना । गृहस्थ यतिवर क्रमिति जीवना ॥  
कुणी उणे ना कुणी अधिक ते । सदाचार गुणी जीवन फु लते ॥  
इथे तिथे तो धर्म फु लोरा । धर्म हीन नर पाप पसारा ॥ 28

अशा रीतीने अहिंसा, सत्य, अस्तेय, अपरिग्रह आणि ब्रह्मचर्य अशा पाच आत्मिक शक्तींच्या बळावर गृहस्थांचे जीवन सुखमय, आनंदमय होते. त्यांना कधीही कांही कमी पडत नाही. समृद्धता, संपन्नता व ऐश्वर्य त्यांच्या घरात नांदतात. धर्माचा सुवासिक फुलोरा अशा धर्मरत कुटुंबियांच्या घरात फुलतो. धर्महीन कुटुम्बात तो जळून जातो. करपतो.

परमात्म्याची शक्ती जीवनी । कधि न गुंतते पापाचरणी ॥

पाप निवारी जीव यथाक्रम । तोच जिवाचा पुण्य पराक्रम ॥ 29

आत्म्याची अनंत शक्ति, अनंतवीर्यगुण हीच परमात्म्याची शक्ति आहे. पापाचरणात ती रमत नाही. पापमय जीवनाचा डोळसपणे परित्याग करण्याचा पुरुषार्थ घडतो तो अशा पवित्र कुटुम्बातच.

गृहस्थ म्हणजे श्रावक मेळा । क्रमे साध्य करि परमार्थाला ॥  
प्रपंच म्हणजे परमार्थाची । प्रयोग शाळा गमे सदाची ॥  
प्रपंचात ना सौख्य जिवासी । परंतु मानव भुले तयासी ॥  
जीवन शाश्वत नव्हे कळे पण । कळुनि वळेना मानव लक्षण ॥  
त्यात सुलक्षणि किलीक असती । व्रताचार गुणि प्रपंच क्रमिती ॥  
क्रमे त्याच मन निर्मळ होते । जीव पात्र हो परमार्थातें ॥ 30

एक एक कुटुंब म्हणजे सु-श्रावकांचा एक मेळावा. आई, वडील, भाऊ, बहिण, काका, मामा, पती-पत्नी हे सारे श्रावक. धर्माचरणी रत असणारे, खऱ्या दिव्य जीवनाचे पुजारी. परमात्म्याची प्राप्ती व्हावी, विकारी जीवन संपुष्टात यावे, आत्म्यातील दिव्य ज्ञानमय शक्तीचा उदय व्हावा म्हणून जणु कांही घर म्हणजे एक प्रयोग शाळाच आहे. अलौकिक जीवनाची साधना व विकारी भावांचा परित्याग करण्याची संधी त्याच प्रत्योग शाळेत उपलब्ध केली जाते.

ज्या /भासा/ ला सत्य समजून गृहस्थ आपले जीवन घालवितो, सौख्य म्हणून जे हाताने धरायला जातो, ज्या सुखाने जीव भुलतो, ते सारे त्यास व्यर्थ वाटून व तसा अनुभव घेऊन शाश्वत जीवनाचा प्रत्यत त्याला येतो. भोग शाश्वत नाहीत, त्याबद्दल वाटणारे आकर्षक शाश्वत नाही, हे कळूनही दुर्बलतेमुळे त्याकडे जीवनदृष्टी वळत नाही. परंतु जे दृष्टीसंपन्न आहेत, ज्ञान संपन्न आहेत ते विषय व भोग यांची व्यर्थताजाणून त्यापासून दूर राहातात, ते परमात्म्याच्या जवळ जातात.

भोगवादि मन अवखळ भारी । तया आवरित जो संसारी ॥

तोच शहाणा जन प्रापंचिक । परमार्थाची तयास ओळख ॥

संसाराचा बंध सुटेना । परि दृढबंधन सोडविताना ॥

मना घालिता लगाम जे मन ॥ ते प्रापंचिक पुण्य परायण ॥ 31

असंख्य वर्षांचे संस्कार, जन्म-जन्मांतरीचे कर्मबंधन यामुळे भोगवादी प्रवृत्ती बेलगाम होतात. अवखळ बनतात. परंतु शहाणे प्रापंचिक स्वतःस त्या भोगात अडकवून घेत नाहीत. ते पुण्यवान प्रापंचिक लोक अशा मोहापासून दूर राहातात.

ध्यान आणि उपवास पारणे । देव आणि गुरु साधु दर्शने ॥

देह झिजवितो चरित्र गातो । तया सारखे होइन म्हणतो ॥

आल्या अतिथी दान देतेस । तपोधना सन्मान देतेस ॥

कुणा अन्न दे कुणा औषधी । कुणा अभय दे कु णा ज्ञान निधि ॥

भुकेजलेला जीव तृप्त हो । रोग ग्रस्त जन रोग मुक्त हो ॥

कुणी गांजिती दीन दुर्बला । करीत संकटी सहाय्य त्याला ॥

कुणी ज्ञानी जन शिक्षण देती । आणि साधिती लोक जागृती ॥

कुणी अभ्यासक समाज सेवक । ग्रंथ निर्मिती धर्म प्रवर्तक ॥

करी प्रीतिने सहाय्य त्याने । नाव चतुर्विध दान तयाते ॥ 32

असा नैष्ठिक श्रावक-गृहस्थ खरा देव, शास्त्र आणि गुरु यांचा सत्संग करतो. ध्यान प्रक्रियेने कामविकार किंवा हिंसा आदि विकार यांना जाळून टाकतो. गोरगरिबांना, दुःखी गांजलेल्यांना जेवण, वस्त्र, औषधोपचार, निवारा आणि अभय देतो. दानधर्म ही त्याची लौकीक असणारी पण समाजाला स्वास्थ्य प्रदान करणारी प्रक्रिया आहे. सर्वाभूती समत्व पाहाण्याचा भावात्मक प्रक्रियेचा तो भाग आहे. ऋषी, मुनी, संत-साधू आणि ज्ञानी जनांचा प्रेमपूर्वक सत्कार

करतो, त्यांचा मान राखतो. प्रीतीभाव बाळगतो. आणि विविध रीतीने त्यांची निष्कामपणे सेवा करतो.

अशा रीतीने समाजातील विविध ज्ञानी, कलावंत, पंडित, समाजसेवक यांचे ऋण मानून त्यांच्याही योगक्षेमासाठी हातभार लावतो, त्यांच्या कार्याबद्दल प्रीती बाळगतो. गुणीजनांच्या गुणाबद्दल त्याला अतीव आनंद वाटत असतो.

तिथेच जप तप ध्यान धारणा । तिथेच पुजा पाठ प्रेरणा ।

तिथे चतुर्विध दान घडे ते ॥ आणि नवविधा भक्तिहि घडते ॥

तिथेच घडतो साधु समागम । आणिक झडतो प्रपंच विभ्रम ॥ 33

असा आत्म-परायण, आत्म-हितदक्ष श्रावक परमात्म प्राप्तीसाठी जप-तप-ध्यान-देवपूजा-स्वाध्याय -चतुर्विध दान, मुनीना नऊप्रकारच्या भक्तीने आहार दान देतो. भक्ती करतो. खऱ्या अर्थाने मुनीजनांची, गुणीजनांची सेवा केल्याने प्रपंचातील विकार-विभ्रम झडून जातो. मनाच्या स्वच्छतेला, निर्विकारतेला अशा क्रिया आवश्यक आहेत.

असुनि प्रपंची मन परमार्थी । सुख दुःखातही मनात शांती ॥

नश्वर काया क्षणिक सौख्यते । म्हणुनि इच्छि मन शाश्वत सुखते ॥

सहज तुटे मग प्रपंच बेडी । आत्म सुखाची स्फुरे आवडी ॥

आत्म सुखामधि रंगुनि जातो । कळे न केव्हा देह पडे तो ॥

धन्य प्रपंची मुक्त महात्मा । जीव व्हायचा जगि परमात्मा ॥ 34

एखाद्या घारीप्रमाणे त्याचे मन सारे परमार्थात व स्वीकृत कर्तव्य म्हणून प्रपंचात अशी गृहस्थी जीवनाची रीत असावी. कर्मांमुळे सुख-दुःखे येतात. त्यांचा उदयकाळ असेल त्या त्या वेळी समत्वाच्या विचाराने दुःख सोसावे, जाणावे. सुख-दुःखात्मक भोग हे त्याचे ज्ञानाचे विषय असावेत. जीवनच मुळी आंबट गोड-स्वादाचे आहे. असा मनोमन निर्णय करून हृदय शांत-प्रशांत ठेवण्याचा अभ्यास महत्वाचा आहे. शरीर तर स्पष्टतः अशाश्वत, नश्वर पुण्यामुळे मानव जन्म व मानव शरीर प्राप्त झाले आहे. त्या शरीराच्या, नश्वरतेच्या देहावर सिध्दासमान परमात्मा विराजमान झालाआहे. नश्वरतेच्या पोटी असलेला एक चैतन्य परमात्मा पहाण्याचे, जाणण्याचे भाग्य लाभले की सौख्याचे असंख्य फवारे उडू लागतील. शाश्वत सुखाची कारंजी थुई थुई उडू

लागतील. आणि हे केव्हा घडले याचे भानही त्या आत्मार्थी जीवाला कळणार नाही. प्रत्यक्ष देह पडला तरी तो मुमुक्षु जीव आत्मानंदातच तल्लीन राहील.

असा महात्मा धन्य होय. त्याचा प्रपंच सफल होय. कारण प्रपंचात राहूनही मुक्ती सुधेचे प्राशन त्यांनी केलेले असते. अशाला परमात्मा व्हायला कितीसा वेळ लागणार !

\* \* \*